ACADEMIA ROMÂNĂ

ARMENII ŞI ROMÂNII: O PARALELĂ ISTORICĂ

II - 1320 - 4.

DE

N. IORGA

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE.

EXTRAS DIN:
ANALELE ACADEMIEI ROMÂNE
Seria II. — Tom. XXXVI.
MEMORIILE SECŢIUNII ISTORICE

N. Iorga
1913

BUCUREŞTI
LIBRARIILE SOCEC & Comp. şi C. SFETEA
LEIPZIG
OTTO HARRASSOWITZ.
VIENA
GEROLD & COMP.
1913.

34.847

Preţul 40 bani.

www.dacoromanica.ro

Analele Societăţii Academice Române. — Seria I:

Tom. I—XI. — Sesiunile anilor 1867—1878.

Analele Academiei Române. — Seria II: L. B

Tom. I—X. — Desbaterile şi memoriile Academiei în 1879—1888.

Indice alfabetic al volumelor din *Anale* pentru 1878—1888 . . . . . 2.—

Tom. XI—XX. — Desbaterile şi memoriile Academiei în 1888—1898.

Indice alfabetic al volumelor din *Anale* pentru 1888—1898 . . . . . 2.—

Tom. XXI.—Desbaterile Academiei în 1898—9 . . . . . 5.—

» *XXI.—Memoriile Secţiunii Istorice* . . . . . 6.—

» *XXII.*—Desbaterile Academiei în 1899—1900 . . . . . 6.—

» *XXII.—Memoriile Secţiunii Istorice* . . . . . 3.—

» *XXIII.*—Desbaterile Academiei în 1900—1901. . . . . 5.—

» *XXIII.—Memoriile Secţiunii Istorice* . . . . . 4.—

» *XXIV.*—Desbaterile Academiei în 1901—2. . . . . 6.—

» *XXIV.—Memoriile Secţiunii Istorice* . . . . . 3.—

» *XXV.*—Desbaterile Academiei în 1902—3 5,50

» *XXVI.*—Desbaterile Academiei în 1903—4. . . . . 5.—

» *XXVI.—Memoriile Secţiunii Istorice* . . . . . 5.—

» *XXVII.*—Desbaterile Academiei în 1904—5 . . . . . 8.—

» *XXVII.—Memoriile Secţiunii Istorice* . . . . . 4.—

» *XXVIII.*—Desbaterile Academiei în 1905—6. . . . . 5.—

» *XXVIII.—Memoriile Secţiunii Istorice* . . . . . 6.—

» *XXIX.*—Desbaterile Academiei în 1906—7 . . . . . 6.—

» *XXIX.—Memoriile Secţiunii Istorice* . . . . . 8.—

» *XXX.*—Desbaterile Academiei în 1907—8 . . . . . 5.—

» *XXX.—Memoriile Secţiunii Istorice* . . . . . 6.—

Despre censura în Moldova. IV. Censura sub Grigorie Ghica şi desfiinţarea ei, de *Radu Rosetti* . . . . . 1.—

Cetatea Neamţului dela podul Dâmboviţei în Muscel, de *I. Puşcariu.* —,20

Notiţă despre monetele lui Petru Muşat, de *Nicolae Docan* . . . 1.—

Lupta între Drăculeşti şi Dăneşti, de *A. D. Xenopol.* . . . . . 1.—

Contribuţiuni la studiul cronicelor moldovene (Nicolae Costin, Tudosie Dubău, Vasile Dămian), de *Const. Giurescu* . . . . . —,40

Inscripţiile dela Cetatea-Albă şi stăpânirea Moldovei asupra ei, de *I. Bogdan* . . . . . 1.—

Documentul Răzenilor din 1484 şi organizarea armatei moldovene în sec. XV, de *I. Bogdan* . . . . . 1.—

Indice alfabetic al volumelor din *Anale* pentru 1898—1908 . . . . . 2.—

Tom. XXXI. — Desbaterile Academiei în 1908—9 . . . . . 5.—

» *XXXI.—Memoriile Secţiunii Istorice* . . . . . 10.—

Patruzeci şi doi de ani de domnie a Regelui Carol I, de *D. Sturdza.* —,20

Un proces de sacrilegiu la 1836 în Moldova, de *Radu Rosetti* . . —,50

Letopiseţul lui Azarie, de *I. Bogdan* 1,60

Cum se căutau moşiile în Moldova la începutul veacului XIX. Condica de răfueală a Hatmanului Răducanu Roset cu vechilii lui pe anii 1798—1812, de *Radu Rosetti* 1,50

Originile asiro-chaldeene ale greutăţilor romane, de *Mihail C. Suţu.* —,20

Arhiva senatorilor din Chişinău şi ocupaţiunea rusească dela 1806—1812. I. Cauzele războiului. Începutul ocupaţiei, de *Radu Rosetti* . . . . . 2.—

Negru Vodă şi epoca lui, de *Dr. At. M. Marienescu* . . . . . —,50

Criminalitatea în România, după ultimele publicaţiuni statistice, de *I. Tanoviceanu.* . . . . . —,30

Arhiva senatorilor din Chişinău şi ocupaţia rusească dela 1806—1812. II. Negoţierile diplomatice şi operaţiunile militare dela 1807—1812. Amănunte relative la ambele ţeri, de *Radu Rosetti* 1,50

Unionişti şi separatişti, de *A. D. Xenopol* . . . . . —,50

» *XXXII.* — Desbaterile Academiei în 1909—1910 . . . . . 5.—

» *XXXII.* — *Memoriile Secţiunii Istorice* . . . . . 14.—

Ştiri despre veacul al XVIII-lea în ţerile noastre după corespondenţe diplomatice străine. I, 1700—1750, de *N. Iorga* . . . . . —,50

Arhiva senatorilor din Chişinău şi ocupaţia rusească dela 1806—1812. III. Amănunte asupra Moldovei dela 1808 la 1812, de *Radu Rosetti* 1,60

— IV. Amănunte asupra Ţerii-Româneşti dela 1808 la 1812, de *Radu Rosetti* . . . . . 2.—

Despre elementele cronologice în documentele româneşti, de *N. Docan.* . . . . . —,50

Partidele politice în Revoluţia din 1848 în Principatele Române, de *A. D. Xenopol* . . . . . —,60

Studii privitoare la numismatica Ţerii-Româneşti. I. Bibliografie şi documente, de *N. Docan* 1,20

www.dacoromanica.ro

B.S._IOTECA ...SITARĂ
BIBLIOTECA ... IORGA
Cota II 1320 L.
Inventar 23517
BIBLIOTECA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÂNE

ARMENII ȘI ROMÂNII: O PARALELĂ ISTORICĂ

DE

N. IORGA

Membru al Academiei Române.

Ședința dela 7 Iunie 1913.

In ce privește alcătuirea națională, fatalitățile ce derivă din felul cum se înfățișează teritoriul, aspectele și desvoltările ce pleacă din vecinătățile politice, poporul nostru și țerile noastre își află perechea în anumite provincii asiatice, și ele loc de întâlnire între Arieni și Turanieni, — *ambigua gens* (1), zice Tacit —, și ele leagăn al unei activități răsboinice prădalnice și cuceritoare, și ele provincii ale Macedoniei și Romei, mai apoi ale Bizanțului, și ele reduse la o autonomie ruptă în mai multe State, pe lângă provincii supuse străinului, până ce elemente rătăcitoare singure mai înfățișează în forma tradițională, apărătoare de dispariție, a culturii naționale, vieața încă trainică, plină de speranțe, biruitoare peste orice suferințe, a neamului. Și paralèle se pot trage și în ce privește alte fenomene, secundare, ale desvoltării noastre și ale desvoltării lor.

Aceste provincii sunt cele dela izvoarele Eufratelui și Tigrului, precum și dintre Caucas, vârful răsăritean al Mării Negre și laturea de Apus a Mării Caspice: Iberi, Georgieni și mai ales Armeni. Dacă n'ar fi străvechi înrâuriri de cultură și schimburi comerciale, dacă n'ar fi coloniile armenești din Moldova, mai vechi poate și decât

(1) «Les contrées traversées par la chaîne du Taurus, et particulièrement la Cilicie, offrent ce phénomène remarquable qu' à toutes les époques de l'histoire elles ont été le point de jonction où sont venus se réunir les deux éléments, asiatique et européen» (Langlois, *Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie sous les rois de la dynastie roupénienne*; «Mémoires de l'Académie de St.-Pétersbourg», seria VII, tom III, no. 3; Prefață).

www.dacoromanica.ro

Domnia lui Bogdan Vodă întemeietorul, dacă n'ar fi miile de locuitori armeni ai solului românesc(1), însemnați în viața noastră politică și culturală, oameni de Stat, învățați și poeți, până la nobilul suflet care a dăruit Academiei noastre, fără condiții, o avere de un milion — Grigore Buiucliu —, și încă aceste asemănări, bogate în explicații nouă, ne-ar îndemnà la studiul din punctul nostru de vedere, al acestor regiuni și al națiilor ce le-au locuit.

I

Aceste națiì locuesc în Asia, dar nu sunt asiatice de obârșie. Numele *țerilor*, cari sunt în parte nouă — Georgia, un termin geografic introdus de călătorii apuseni din speța lui Marco Polo, Gurgistan, țara de lângă râul Gur, Kur, Cyrus (2), — numele *națiilor*, — Abcasi, Iberi sau, cum ziceau strămoșii noștri, Iviri, Armeni, nu trebue să ascundă prin diversitatea lor *o absolută unitate primitivă, care e europeană*. După îndelungate războaie, și cu Asiria viguroasă și crudă, ale elementelor turanice muntene dela izvoarele Eufratelui și Tigrului: Hitiții, ale căror cetăți cu mii de rulouri de pământ ars, purtând caractere cuneiforme într'o limbă încă neînțeleasă, se descoperă acuma, Khaldi-i din țara «Urarti» a civilizațiilor mesopotamiene, după uzarea acestui străvechiu element în lupta cu Sciții hunici din stepa dela Răsăritul Caspicei, după încetarea, în secolul al VII-lea înainte de Hristos, a dinastiilor primitive, cari au lăsat până târziu moda numelor lor, — un *element aric* a venit să-i înlocuească: Armenii, rassa *Arme*, frigiană, înrudită cu Tracii (3), în stăpânirea cărora, prin puternice imigrațiuni, ajunsese a fi și Asia Mică. Pe la Sangaris și Meandru ei trec până în regiunea vulcanică, a craterelor stânse, cuprinzând lacuri să-

(1) Scaunul episcopal al Sucevei trăește și până azi și are subt el și pe Armenii din Ungaria, socotindu-se la 9.000 de credincioși.

(2) Mourier, *Histoire de la Géorgie*, p. 14, nota 3. Cf. S. Vailhé, *Formation de l'Église arménienne*, în «Échos d'Orient», XVI, p. 109 și urm.

(3) Cf. Dacii și Daghii, cari locuiră Daghestanul. Anumite datini comune, ca frăția de sânge, — Mourier, p. 80. — Oseții, al căror nume vine dela *oss*, blond (Ernest Chantre, *Rapport sur une mission scientifique dans l'Asie occidentale et spécialement dans les régions de l'Ararat et du Caucase*, Paris 1883, p. 27), erau de sigur Europeni de origine, deși Chantre îi crede, ca și pe Curzi, — cu dialect persan, — veniți din părțile medopersice. El socoate că bronzul ar fi fost adus de o asemenea emigrație, nu numai la Ural, dar și la Dunăre (p. 29. V. și p. 34 și urm.). Deosebirea antropologică între Armeni și Curzi, *ibid.*, la p. 43.

www.dacoromanica.ro

rate, a coastelor bune pentru păscutul oilor, care ajunse apoi aşà de mult patria lor, încât istoricii naţionali, dela Moise de Coren, din veacul al VII-lea, până la patrioţii Ingigian (1835), Alişan, Gatergian (1852)(1), aşezau în aceste părţi, sfinţite printr'o tradiţie de trei ori milenară, chiar leagănul naţiunii. Osebirea teritoriului în basine închise favorizà dela început vieaţa locală, alcătuirea mai multor Armenii, precum dincolo, spre Caucas, înşirarea văilor, ca la noi, îndemnà la crearea unei vieţi politice deosebite pentru Georgieni, Iberi şi Abcasi şi pentru triburile lor, pomenite deosebit de cei vechi: Halibi, Mosci, Tococi, Sapiri, Matiani, etc. Invazii cimeriene, de sânge traco-celtic, întăriau numărul şi energia noilor stăpâni ai muntelui de-asupra Mesopotamiei.

Precum înaintaşii noştri traci au apărat linia Dunărei împotriva Statelor mari, de puternică organizaţie militară, dela Sudul ei, astfel aceste seminţii apărară linia Eufratelui împotriva regatelor mesopotamiene. Asiria nu-i putù nimici prin uriaşele măceluri ale regilor ei. Persia lui Cir, reacţiune iraniană, se mulţumià prea uşor cu vieaţa de provincii a satrapiilor pentru a încercà măcar să-i desfiinţeze. Din potrivă, ea îngăduì apucături regale lui Baruir, auxiliarul regelui Arbace(2) şi lui Tigrane, ajutătorul credincios al lui Cir(3), şi până la urmă, până la căderea Persiei, Armenia avù şefii ei. Macedonia lui Alexandru cel Mare, pornită spre întemeierea unui Imperiu universal de cultură elenică, găsì acolo un alt Tigrane, tare în patriarhalismul lui tradiţional, precum la noi găsì pe un Dromichaites mâncându-şi bucatele simple din talere de lemn. Dela 331 la 190 înainte de Hristos, Seleucizii ţinură provinciile vecine, cârmuindu-le din Antiohia, creaţiunea lor, fară ca înrâurirea lor asupra regiunilor Araratului să fi fost mai puternică decât a regatului macedonic al Traciei asupra Geţilor de peste Dunăre. La cele două capete ale Imperiului creat de Alexandru se întâlneşte deci aceeaş situaţie. Tracismul patriarhal rezistă elenismului, care se mărgineşte la malul Mării, şi el pregăteşte pentru viitorul mai depărtat o cultură nouă.

(1) Apreciarea lui în dr. H. Thopdschian, *Politische und Kirchengeschichte unter Ašot I. und Smbat I.*, în «Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen an der königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin», publicate de Prof. dr. Eduard Sachau, an. VIII, Berlin 1905, p. 99. Cf. p. 100: «Eine vollständige Geschichte der Armenier zu schreiben ist vorläufig nicht gut möglich, weil dazu noch viele Hilfsquellen fehlen».

(2) Langlois, *Essai*, p. 38.

(3) Langlois, *Numismatique de l'Arménie dans l'antiquité*, Paris 1859, pp. 1—2.

www.dacoromanica.ro

Pe când regiunile elenizate, litoralul plin de Greci vor da, subt stăpânitorii din interior,— ca Olbia, Tanais și celelalte cetăți ale malului nordic subt Boirebista, — un regat al Pontului, de caracter internațional și de limbă elenică, întrupate în figura, așà de asiatică totuș, a lui Mitridate, pe când elementul scitic, atins de concepțiuni romane și de tradiții iranice, produce Statul de veșnică luptă al Parților, pe când Roma, adevărata moștenitoare, în stăpânirea civilizației elenice, a Macedoniei lui Alexandru, căută acum râurile Mesopotamiei, Arsacizii, puși de Parți, cu cari erau frați de sânge— Valarsace (Vagharșag) fiind fratele lui «Arsace cel Mare» sau al lui Mitridate Partul (1) — dau Armeniei dela Araxe ca și celei dela Eufrate o vieață politică,—neatârnată, măcar de pe la 200,— între anii 190 înainte de Hr. și 93 din era creștină. Dar, când Tigrane al II-lea (Dicran) (90—55 a. Chr.), cumnatul lui Mitridate din Pont, cearcă, printr'o năvălire în Siria, să reieà tradiția Seleucizilor nimiciți de legiunile romane, el merge de-a dreptul către o catastrofă din care nu se mai poate ridică. Subt August chiar va începe lupta de supunere, luându-se fiii de regi ca ostateci la Roma și asasinând pe principii depuși. Numai rivalitatea Romanilor și Parților întreține vieața de Stat deosebit a Armeniei (2).

Urmașul lui Tigrane, Tiridat, fratele lui Vologes Partul, va vizită, după biruințele lui Corbulo, Roma lui Neron și va numì la întoarcere Neronia una din cetățile sale, iar urmașul său, de origine georgiană, Mitridate, întră în Roma ca prins, la 40 d. Hr.

Dar aici se oprì înrâurirea romană. Dacă Traian, — care, așà cum trecù Dunărea, străbătù Eufratul, dela Circesium la Mare (3) — găsì aici un Decebal armean în Barthamessir (Partamazir), pe care-l instalase întâiu în locul lui Artazar și pe care apoi îl învinse anexându-i țara — «Armenia et Mesopotamia in potestatem P. R. redactae (4)»—ca și țara Dacilor înfrânți, aici nu se îndeplinise acea lungă infiltrație de țărani italieni, acea transplantare de colonii vorbind latinește, acea așezare de pensionari ai armatei și demni-

(1) Saint-Martin, *Fragments d'une histoire des Arsacides*, Paris 1850, I, p. 154 și urm.; Langlois, *Numismatique*, p. 6.

(2) Vailhé, *l. c.*, pp. 113—4.

(3) Boré, *Arménie* (în «Univers pittoresque», p. 9. Pentru regatul pregătitor, cu caracter sirian, al Samosatei sau Comagenei, Langlois, *Numismatique*, pp. 7—8. Pentru cel de Arsamosata, cu Xerxes, p. 11 și urm. Pentru al Armeniei-Mici (Mitridate), p. 20 și urm. Dinaștii par a fi fost și ei străini *(ibid.*, p. 17).

(4) E înfățișat cu cele două râuri mesopotamice la picioare.

www.dacoromanica.ro

tăților civile, cari strămută graiul și gândul roman la Dunăre pentru toate timpurile. De aceea, când Adrian, care primì la Roma vizita Georgianului Pharasman al III-lea(1), retrage de aici legiunile, se poate întemeià regalitatea unui Barthamispat, care atârnă însă așà de mult de Imperiu, încât, atunci când Marc Aureliu lăsă Dunărea Goților «federați», principele armean Sohem aduceà omagiile sale supuse Cesarului în depărtata lui Capitală apuseană. Hegemonia romană se întărise și mai mult prin anexarea, de Caracalla, apoi de Gordian al III-lea, și a Osroenei semitice vecine (2), cu suverani dela un timp arsacizi, vechiu stat clientelar și trecătoare provincie a lui Traian, pe care Adrian o liberase, cu capitala sa Edesa, unde legenda creștină așează pe regele Abgar, căruia Isus însuș i-ar fi scris. Un nepot al lui Constantin cel Mare purtà titlul onorific de rege al Pontului, Capadociei și Armeniei (3).

Inainte și după Tiridat cel Mare (—314), în luptele ce urmează între Romani și Sasanizii Persiei, Armenii, subt regi tolerați, rămaseră spectatori meniți a folosì din ultimile rezultate ale gâlcevei. Totuș se admite că dela 233 la 287 (4) Armenia fu în situație clientelară față de vecinii dela Răsărit, și, la stingerea posterității bărbătești a Arsacizilor în Georgia, biruitorul rege persan Sapor fu adus în țară pentru a-l face să dea fiului său Mirian coregența pe lângă fiica ultimului stăpânitor național (5). Cu Tiridat, subt Dioclețian, se încearcă reluarea vieții politice regale în Armenia, cu toată opunerea lui Behram al Persiei. Prin pacea dela Nisibis, Tiridat rămâneà, și Roma căpătà și dreptul de a numì pe regii Georgiei. Armenii se strecurară apoi prin zilele lui Valens, aproape nepăsători—ca popor, căci regii lor se schimbă, uneori ei pier sub cuțit, ba chiar Capitala lor arde — la lupta de dominație ce se dădeà lângă dânșii, precum noi înșine stăteam nepăsători în obscuritatea noastră pe timpul războiului înviersunat dintre Romanii de Răsărit și invazia gotică pentru stăpânirea Peninsulei Balcanice. La 387 Armenia e împărțită, iar la 428 cucerirea persană încheie acest dibaciu joc de basculă.

Tezaurul dela Pietroasa, marile depozite de bani ce se scot din

(1) Zonaras, ed. Bonn, I, p. 390.
(2) Langlois, *Numismatique*, p. 48 și urm.
(3) Langlois, *l. c.*, p. 47; Vailhé, *l. c.*, p. 115.
(4) Mourier, *l. c.*, p. 104.
(5) *Ibid.*, p. 106 și urm.

www.dacoromanica.ro

pământ arată că ne țineam prin acel comerț dintre Răsărit și Apus care făcù și prosperitatea Panoniei lui Attila. Tot așà Armenia se țineà prin vama negoțului dintre Indii și Marea Neagră, care, după mărturia lui Pliniu cel Bătrân (VI, cap. XIX), întrebuința șapte zile pentru ca să ajungă prin Bactriana la țermul Trapezuntului. Macedonenii, deși creatori ai Alexandriei, cercetară coastele Caspicei și se gândiră chiar la un canal ce ar legà-o cu Marea Neagră (1).

II.

Ceeace dădù acestui loc de refugiu, acestui popas de caravane caracterul unei patrii pentru un popor, care și în timpurile celei mai largi și mai depărtate *diaspore* și-a adus aminte de dânsa, sunt condițiile speciale în cari fu primit creștinismul (2).

Nu se poate vorbì întemeiat despre era conversiunilor parțiale, a cazurilor personale datorite imigrărilor străinilor și legăturilor de comerț. Și acolo lucrurile s'au petrecut întâiu ca la noi. Și pe Armeni Tertulian îi pomenește, într'un pasagiu discutat, printre neamurile trecute la credința cea nouă. Și la Georgieni și la popoarele vecine ar fi fost o predicație apostolică, a lui Simon și a lui Andreiu (3), căruia i se atribue rolul de căpetenie în părțile noastre. Dar creștinarea întregului popor e pusă în legătură de o legendă, privită și azi ca sacră, cu persoana Partului Grigore Iluminătorul (Lusavorici), un Arsacid, de rassă regală (n. c. 240 d. Hr., pe la 325).

El luă — se zice, — la 290—5 (4), învățătura dela arhiepiscopul de Cesarea, un Grec, reprezentant al liturghiei grecești, pe când Edesa, la Sud, reprezentà pe cea siriană. In această tradiție ar fi rămas poate Armenia totdeauna, pierzându-se pe încetul, pentru Apus măcar, în lumea culturală bizantină, dacă n'ar fi intervenit

(1) Mourier, *l. c.* Legături cu China, Boré, *l. c.*, pp. 23—4 (după Moise de Coren).

(2) Cf. studiul citat din *Échos d'Orient* al părintelui Vailhé.

(3) Ormanian, *L'Église arménienne, son histoire,* etc., pp. 3—4; Mourier, *l. c.*, p. 82. Se vorbește și de o activitate propagandistă a apostolului Vartolomeiu și ucenicului Tadeu (Boré, *l. c.*, pp. 37—8).

Pretinsul act încheiat cu Papa Silivestru, *ibid.*, p. 39, nota. Cf. Langlois, *Numismatique*, p. XII și urm.

(4) Vailhé, *l. c.*, p. 195.

www.dacoromanica.ro

marea jignire, producătoare de trainică ură, a împărţirii, menţionate, din 387 a provinciilor sale între Cesarul bizantin, Teodosie cel Mare, şi între regele persan, Sapor al II-lea. Grecul devenì un duşman naţional.

Se admite data de circa 400 pentru traducerea în armeneşte, inventându-se un alfabet special, cu litere proprii, de origine iraniană şi siriană, adause pe lângă imitaţia celor greceşti, de către Mesrop şi Sahac (Isaac; *catolicos* până la 428), a Scripturii Sfinte. O eră nouă, începând la 11 Iulie 552, înlocuì apoi era «dionisiană» a Crăciunului (1). Aceasta însemnà de fapt *întemeierea naţiunii armeneşti*, perpetuarea ei prin Biserică şi prin literatura în relaţie cu dânsa.

Nu ni se dă o explicaţie deplină a acestui fapt. Una parţială se poate dobândì dacă se ţine seamă de alte fapte din vecinătatea Imperiului de Răsărit, care la această dată e încă roman în forma politică, dar care, încă dela începutul religiei *populare* a creştinismului, elenizà în forma bisericească. Georgienii pretind să fi avut două alfabete naţionale *(mkhedruli* şi *khutsuri)* (2), deci o literatură sacră înainte de veacul al IV-lea, ceeace-mi pare cu totul inadmisibil (3). Dar în veacul al IV-lea, când Romanii şi Perşii se luptau subt ochii Armenilor pentru Amida la Eufrat, Goţii, trecând la arianismul oficial al Bizanţului, căpătau, prin Ulfila, Biblia în limba lor, dacă nu şi în străvechile lor rune. Naţiunile înrâurite de cultura greco-romană nu se mai puteau deci pierde, la un hotar ca şi la celălalt, în vieaţa sufletească a maimarilor şi învăţătorilor lor (4).

Osebirea naţională se pronunţă, nu numai în Sud, faţă de Siria care întinsese mult influenţa ei culturală până atunci (5), ci şi faţă de părţile georgiene, dela Araxe la Mare, osebite până atunci numai subt raportul politic, de când Farnavazd (— 237 în. de Hr.) crease un regat al Georgiei, pe care însă îl întâlniră şi-l supuseră Armenii în

(1) Se păstră însă indicţiunea greacă.

(2) Mourier, *l. c.*, pp. 36—7.

(3) Fiul lui Tigrane, Artavasd, scrisese *grecește* (Langlois, *Numismatique*, p. XV). Vechile monede au *numai* inscripţii greceşti. Intre regii armeni din dinastia Arsacizilor este şi un Alexandru.

(4) In Prefaţa la cartea, citată şi mai sus, a fostului Patriarh Ormanian, Bertrand Bareilles pune în legătură opera îndeplinită atunci în Armenia cu aceea îndeplinită mult mai târziu, la Slavi; p. IV.

(5) Langlois, *Numismatique*, pp. XV-XVII.

www.dacoromanica.ro

mișcarea lor de expansiune contra Seleucizilor în Siria, anexându-și, cu voia regelui part vecin, și Mingrelia și Albania, unde se lăsă un principe autonom (1), și țara Lazilor. Mai târziu aceste ținuturi căzură subt mâna marelui rege elino-armean al Pontului, dar provinciile păstrau și mai departe regalitățile lor tradiționale. Când Pontul se lichidează, la începutul erei creștine, Armenia primește regi de origine georgiană, ca Mitridate și Radamist, pe când alți candidați vin din Partia armeno-turanică (2). La despărțire, Neron alipì regiuni armenești la Georgia liberă a lui Farasman (3). Luptele duarhilor următori cu Armenia lui Sempad nu însemnau încă, de amândouă părțile, o conștiință națională. Până la 265 se păstră legătura dinastică a Arsacizilor între Pont, Armenia și Georgia.

Acuma însă Georgia evangelizată de Sf. Andreiu și ea și de fabuloasa Sf. Nino (4), ca și Albania — Aghovania Armenilor (5) —, avură alte litere, atribuite firește acelorași inițiatori, cărora li se dă în aceste părți un așà de vast rol ca în Apusul slav lui Chiril și Metodiu, mai noi cu patru veacuri. Faptul că, la isprăvirea dominației arsacide în Armenia, Albanii, cu Uzii de pe marginile râului Cura și cu alții (6), începură o nouă viață politică, agresivă, explică și mai bine osebirea.

Despărțirea deplină de vecinii apuseni și răsăriteni, deci izolarea religioasă și națională, caracterizarea culturală a Armenilor se făcù în decursul veacului al V-lea și al VI-lea. Lupta pentru unitatea sau dualitatea naturii lui Hristos aprinse iarăș mari pasiuni în Imperiul bizantin. Sinodul din Chalkedon (451) se declară împotriva eutychianismului monofisit. Armenia nu putù să-l recunoască (7), primind apoi, la 482, Henoticul. Erà tocmai vremea când lumea constantino-

(1) După St.-Martin, *Recherches sur l'histoire de l'Asie*, cap. XX, *ibid.*, p. 50.
(2) *Ibid.*, pp. 80—1.
(3) *Ibid.*, p. 83.
(4) Mourier, *L'art religieux au Caucase*, p. 6.
(5) Boré, *l. c.*, p. 22.
(6) Pentru legăturile dintre semințiile georgiče, Grusini, Mingrelieni, Gurieni, toți cartvelinieni — și Lazii vorbesc un dialect cartvelinian — v. Chantre, *l. c.*, p. 428.
(7) V. și Vailhé, *l. c.*, pp. 206—9. — Pentru subtilitățile ce invoacă astăzi Biserica armeană, primitoare a dogmei celor două naturi și dușmană a lui Entychios monofisitul v. D. Dan, *Monofisitismul în Biserica armeană-orientală*, Cernăuți 1902, dar și observațiile lui Nilles, *Symbolae* (v. mai departe), II, p. 916 și urm., precum și culegerea Mitropolitului Grigorie al Ungrovlahiei, *Dovedire împotriva eresului Armenilor*, București 1824.

www.dacoromanica.ro

politană părăsià veșmântul roman, pentru a pregăti Bizanțul de ortodoxie oportunistă, de limbă grecească, al lui Iustinian. Incă dela 552 se fixase, am văzut, o eră specială armenească. La 524—7 sinodul dela Duin (Tovin), câtevà leghi departe de Eivan care cuprindeà și Georgieni și Albani, se declarase contra confesiunii chalkedoniene, dar și contra nestorianismului sirian (1). La 552 Patriarhul Avram făcù să se hotărască, într'un nou Sinod dela Duin, nu numai respingerea încheierilor dogmatice dela Chalkedon, dar și întreruperea legăturilor, socotite ca primejdioase, cu Grecii, ba chiar cu Sfintele Locuri, supuse lor (2). Peste câtvà timp, Iberia rămâind chalkedoniană, hotarul religios și politic se fixă și în această parte: Sinodul de-al treilea la Duin, în 609, unià Georgia cu lumea greacă, pregătind viitoarea pieire a națiunii subt frații de credință ruși (3).

Erà vremea când tendințele ecumenice cari se desfac din stăpânirea lui Iustinian treziau iarăș răsboiul la Eufrate. Urmașul acestor planuri mari, Heracliu, izgonitorul Perșilor din Siria, va atrage, dar nu prin forma nouă bizantină a monotelismului, a voinței unice a lui Hristos, în adevăr pe patriarhul Esdra (Iezr); apropierea nu se face definitiv, cu tot actul de unire dela Erzerum, din 622 (4), între cele două religii, cele două culturi și cele două forme politice. Alipirea la Imperiu, subt Mauriciu, a cetăților Dara și Martyropolis (păstrate de Bizantini dela 633 la 693) nu făcuse pe Greci să fie mai iubiți de îndărătnica nație armenească, deși supușilor Impăratului li se impuse confesiunea chalkedonieană: ea rămâneà mai bucuroasă de stăpânirea persană, care, încă din veacul al V-lea, se exercità în părțile dela Van până la Araxe și Ani, prin căpitani de margine, *marzpani* (5), adesea de rassă indigenă, ca dinastia Mamigonienilor.

Când, dela 632, Saracinii, cuceritori ai Persiei, luară locul Perșilor, se urmă față de aceștialalți păgâni o politică asemănătoare. Ceeace nu înseamnă că legăturile cu Bizanțul slăbesc; din potrivă,

(1) Boré, *l. c.*, p. 42 și urm.— Datele după Vailhé, *l. c.*, p. 209.

(2) Boré, *l. c.*—O trecătoare unire cu Grecii, din motive politice, la 571, Vailhé, *l. c.* p. 210.

(3) Ormanian, *l. c.*, p. 32.

(4) *Ibid.*, p. 34; Vailhé, *l. c.*, p. 210.

(5) Langlois, *Essai*, p. 40. Bizantinii aveau în loc curopalați și patrici *(ibid.)*. *Dar pentru un Iustin numai un patriciu roman erà și Clovis.*

www.dacoromanica.ro

chiar după ce acesta pierde și Theodosiopolis, se înseamnă legături de familie cu Impărații—Maria Armeanca e soția lui Constantin Porfirogenetul—, ba chiar proclamări de Armeni ca Impărați: Bardanes, care e un Vardan, la 711—13 (ca Impărat: Filipic), Leon, din vechiul neam Arzerumi, care rămâne *basileus-ul* Leon Armeanul (813—20); urmașul său Teofil apare în Armenia către 830 (1). Și Georgienii au astfel de relații cu Bizanțul: Bagrat al IV-lea iea pe Elena, fata Impăratului Roman Argyros (2).

Dar *contra* Bizanțului, care se privia ca singurul stăpân îndreptățit, Armenia căpătă atunci principi dintre cari se ridică Bagrat Bagratidul (—845) (3), din Taron, al cărui urmaș, Așot (853—90), lucrează, timp de douăzeci și cinci de ani, pentru a porni regatul autonom al Armeniei, recunoscut și de Bizanț, pe care-l întemeiază de fapt Gagic I-iu Arzeruni (971—992), cu Șahinșahi (4), desvoltați din vechii *osdigani*, pe lângă cari trăesc Arzerunii, la Van și Nacșivan, și Sunizii, la hotarul Armeniei (capitala Capru)— în curând și ei regi —, precum și Vaspuracanul (capitala Vostan).

Astfel se dă acestei civilizații originale deplina ei înflorire. «Tot ce se întâmpină azi ca vestigii ale activității poporului armenesc datează din epoca Bagratizilor». Atunci se desvoltă literatura armenească, bogată în scrieri encomiastice și hagiografice, închinate regilor din vechile dinastii și celor dintâi patriarhi. Operele acestea sunt în parte accesibile și necunoscătorilor vechii limbi armenești. Ioan Catholicosul din veacul al IX-lea a fost tradus în parte de St.-Martin, Goriun, biograful Sf. Mezrop, tradus de R. J. Emine în franțuzește, Moise din Coren, care, în Istoria Lumii, merge până la căderea Arsacizilor,—între alții, de V. Langlois și Levaillant de Florival și, în italienește, de Cappelletti și de Mechitariști. Toma Arzeruni scrie despre Vaspuracan (sec. X), Vartabiedul Eliseu despre secte și despre luptele Perșilor în Armenia în veacul al V-lea, subt Vardan —, tradus de Garabed Cabaragì și V. Langlois, de Neumann, englezește de Cappelletti, italienește (și traducere rusească)—, Agatanghel, despre conversiunea Armeniei, — tradus de Tommaseo; Faust de Bizanț, autorul «Isto-

(1) Ormanian, *l. c.*, p. 34.

(2) Mourier, *L'art religieux*, p. 13, nota 2.

(3) Pentru Mamigonianul numit de Moaviah, Langlois, *Numismatique*, p. 84. — In genere, Thopdschian, *l. c.*

(4) Pentru Bizantini, numai ἄρχοντες τῶν ἀρχόντων.

www.dacoromanica.ro

riei Armeniei», tradus de V. Langlois și, în limba germană, de M. Lauer. Să adaogem cântecele lui Lazăr de Pharbe, care povestește cele întâmplate dela Cosroe al III-lea la Vahan Mamigonian, traducere în colecția Langlois și a lui Cabaragi, pe Ghevond, dela sfârșitul veacului al VIII-lea, istoric al Califilor, care a aflat un traducător în Garabed Șahaazarianț (Paris 1857), pe Sebeos, povestitorul luptelor lui Heracliu, care a găsit numai o versiune rusească, precum și pe Moise Coaliancatovați, care a scris despre Albani (traducere rusească, franceză, de E. Boré și de Brosset). Din veacurile următoare sunt Asalic (—1004), Aristakes (—1071), Mechitar (sfârșitul sec. XIII), Jovanșer, istoricul Georgiei, Ștefan Orbelian (despre Siunia; traducere francesă de Brosset), Vardan Vartabietul, Chirac de Ganțac (sec. XIII), Sempad, istoricul lui Hetum I-iu, Toma de Medzob, care scrie despre Timurlenc (1).

Să mai amintim traduceri religioase, din Sf. Ioan Gură-de-Aur, din Sf. Vasile și Chiril, din Efrem Sirul și din Istoria lui Eusebiu, ori prelucrări în acelaș domeniu, ca a lui Eznic, *Contra Ereticilor*, ca a lui Faust de Bizanț, din veacul al V-lea. Multe opere filozofice fură traduse și ele (2).

Ani, Capitala Armeniei Bagratizilor, a marelui Sembat (890—913), a lui Sembat al II-lea (977—89) și a lui Gagic (989—1020), timp de două veacuri care pentru Bizanț înseamnă lucruri deosebite: întâiu o relativă repede înaintare și siguranță victorioasă, iar apoi sbuciumul împotriva năvălirii îndrăznețe a Turcilor selgiucizi, ocupă o întindere de peste cinci verste, cuprinzând în ziduri puternice vreo douăzeci de biserici de o «calitate admirabilă». Catedrala sa, asemenea cu cea din Kutais, cu cea din Manglis lângă Tiflis, cu cele din Mocri în Abcasia și Martvili în Mingrelia (3), avea 37 de metri lungime pe 24 lățime. Tot în acest timp, între 930 și 936, se clădia, rege fiind Abas pacificatorul, și mânăstirea dela Ecĭmiazin, viitoare reședință a Patriarhilor (4), cea dela Harhigi,

(1) Cf. M. Brosset, *Les ruines d'Ani, capitale de l'Arménie sous les rois bagratides, aux X-e et XI-e siècle*, Petersburg 1860—1, II, pp. I și urm. — Indicații bibliografice precise, la Thopdschian, *l. c.*

(2) Ormanian, *l. c.*, p. 153.

(3) Mourier, *l. c.*, p. 13 și urm.

(4) *Ibid.*, p. 69.

www.dacoromanica.ro

înălțată de pribegii, din ordinul Impăratului Romanos, cari putuseră să se întoarcă în țara lor (1).

Acești suverani dornici și luxoși se priviau ca adevărați βασιλεῖς întocmai ca Țarii slavi, din acelaș timp, ai Bulgarilor. Ca și aceștia ei săpau pe coloane de piatră amintirea faptelor lor și iscăliau cu chinovar, puind în această coloare și data, de mâna lor (2). Până târziu, la regii Ciliciei, se păstrează pecețile de aur (3). Biserica metropolitană din Ani erà închinată Sf. Sofii (4).

Vechii dușmani «greci», în puterea drepturilor imperiale ce aveau, distruseră însă această formațiune separatistă, și anume îndată după ce o nouă ofensivă norocoasă dădù lui Nichifor Phokas și lui Ioan Țimische — el însuș un Armean de sânge —, nu numai stăpânirea asupra Bulgariei și Dunărei întregi, dar și asupra Siriei. Eufratul și marele nostru râu de hotar văzură în acelaș timp vulturii Cesarilor ce se întorceau. Totuș, deși Vasile al II-lea iea Taicul și Gogarena, Gagic păstrează încă, nu numai cea mai mare parte din Armenia sa, dar și autoritatea asupra regilor Albaniei, Carsului, Vaspuracanului.

Această provincie ajunge bizantină la 1022. Dar Mihail al IV-lea urmează lupta, și la 1045 Gagic al II-lea cedează statele sale Impăratului Constantin Monomahul, care căpătase și dependența Iberiei lui Liparit, al cărei «rege» nu erà mult mai mult decât un simplu strateg de hotar. Regele Carsului trecù în surgunul dela Amasia. Patriarhul, ai cărui înaintași și până acum rătăciseră între Greci, se așează la Trapezunt, la Sebaste, care aveà un șef deosebit. Fostul rege de Van, Senecherim, se adăpostește un timp la Constantinopol pentru ca tot la Sebaste să-și încheie zilele, în 1027 (5).

Aproape în acelaș timp, Persarmenia e năvălită de Turcii Selgiucizilor. La 1064, cetele lor umpleau de ruine splendida capitală. Fugar la Constantinopol, Katholikosul nu se mai întoarse; urmașii lui rezidară la Zamentan în Taurus, ca să ajungă apoi la jumătatea veacului al XII-lea în Rum-Calà, pe Eufrat (1147—1293) (6).

(1) Pentru bisericile armene din veacurile anterioare (cea dela Usunlàr din 718—29), Mourier, *l. c.*, p. 10.

(2) Langlois, *Essai*, pp. 11—2.

(3) *Ibid.*, pp. 12—3.

(4) Mourier, *l. c.*, p. 69.

(5) Ormanian, *l. c.*, p. 41; Gelzer, în «Geschichte der byzantinischen Litteratur» a lui Krumbacher, p. 997; cf. *ibid.*, p. 1004.

(6) Iorga, *Geschichte des osmanichen Reiches*, I, p. 44 și urm.; Ormanian, *l. c.*

www.dacoromanica.ro

III.

Astfel, dacă nu dispărù cu totul tradiția romano-bizantină,—căci regi mai târzii își scriu numele grecește pe monede, — încetă, odată cu regimul «ducilor», ca la Durazzo și Belgrad, organizarea greacă a demnitarilor, cari — Vistieri, proximi, parachimomeni, domestici — corespund ordinei bizantine din țerile noastre, subt un Mircea și Alexandru (1).

Vieața politică a acestor regiuni caută acum și află un adăpost în văile caucaziene ale Georgiei, locuite de un popor viteaz și îndrăzneț. In veacul al XII-lea domnește vestita regină Thamar, «Semiramida Caucazului», fiică a regelui Gheorghe, clăditoarea bisericilor din Caben, Bethania, Vartzia, etc., și a mânăstirii din Ghelati, bogate în sculpturi decorative, asemenea cu colacul împletit care încunjură bisericile noastre (2). In Mingrelia *dadianii*, al căror nume *corespunde cu «juzii» noștri*, pomeniți încă din veacul al XI-lea, își urmează șirul. Literatura georgiană, cu traduceri din Sfinții Părinți, înflorește tocmai în acest secol, prin refacerea și completarea vechilor traduceri, de scriitori cari sunt în parte Athoniți.

Această supunere aduse însă Armenilor acelaș folos pe care erà să-l aducă Grecilor bizantini supunerea de Turcii osmani: putința de a exploatà comercial întregul cuprins al cuceririlor făcute de aceia cari-i anexaseră. Prin unificarea Asiei Mici subt Selgiucizi putură ei ajunge astfel până în pasurile și porturile Ciliciei, până la porțile Siriei (3), ba până la Antiochia însăș.

Peste câtevà decenii, cruciatele puseră în legătură pe Armenii din orașe, cari se coborîseră pe încetul către malul Mării, cu cetele de cavaleri ale Apusenilor, cari aduceau, cu altă limbă, alte așezăminte și alte concepții. La Tars, care e o «Armenia» (4), la Adana, unde «Ursinus», «domnul» ei, nu e decât un Oșin, nume caracteristic armenesc, iubit în dinastiile cele nouă, probabil și la Mamistra vecină și în multele castele din aceste părți, potrivite pentru micile

(1) Mourier, *l. c.*, după Condacov, pp. 16—7, 85—6.

(2) *Ibid.*, p. 129. Cele mai vechi manuscrise sunt dela sfârșitul veacului al X-lea (pp. 131—132). V. și Tamarati, *Église de Géorgie*, Paris 1911.

(3) Cf. Gutschmied, în *Memoriile Academiei din Petersburg*, seria a VIII-a, vol. XXXV, p. 1 și urm.

(4) Scrisoarea lui Anselm de Ribeaumont, în Hagenmeyer, *Kreuzzugsbriefe*, p. 145.

www.dacoromanica.ro

dominații locale, Armenii primiră bucuroși, cu cruci și prapure, din ură față de Greci ca și din frică față de Musulmani pe noii veniți, cărora le sărutau picioarele și poala hainei (1). Se pomenesc și nume de ale acestor comandanți, ereditari poate, ai cuiburilor de munte — unul e numit «Constantinus de montanis»,—precum e acela al lui Pacrad (Pangratie), care amintește prin numele său pe Bagratizii de odinioară (2): acesta încercă să-și facă un principat cu ajutorul Apusenilor, cari-i descoperiră însă intențiile și-l pedepsiră greu pentru dânsele. In Edesa însăș sta cu autoritate deplină, ajutat de episcop și de fruntașii orașului, un Toros: el adoptă pe Balduin Normandul, puindu-l între cămașă și trup, după datina neamului. Mai departe un Simion și alții au aceleași legături cu Francii, cari vedeau însă în ei eretici pavlichieni, niște «publicani» (3). In «regio Turbaisel» se întâlnește un «Nicusus», ca «princeps armenicus (4)»; în «munții negri» un Paguni (5), un Cog-Vasile, pe care cruciații îl numiau «Corrovasilius» (6).

Atunci chiar, în văile Ciliciei se întemeiază, pe lângă senioria, vasală față de Bizanț, a Hetumienilor din Lampron, cari poartă titlul de «sebaști», baronia independentă — asemenea cu Voevodatele noastre de munte cele mai vechi—a lui Rupen (Rubin) și a fiului său Constantin (1095—1110), cari se arată și ei prieteni ai invaziunii latine, dela care așteptau foloase politice (7).

Acești principi armeni rămaseră, pe când ceilalți își pierdură puterea ori chiar și viața în luptele provocate de expansiunea militară a Occidentalilor către Sf. Mormânt. Se împiedecase prin cruciata întâi, de fapt, întemeiarea acelei «Armenii», de care vorbește, în scrisoarea lui, Ribeaumont, dar, în proporții mai restrânse, ea trebuiă totuș să se formeze, pentru a trăi vreo trei sute de ani.

Numai cât nouăle împrejurări politice îi schimbară caracterul dela început. Pe lângă tradiția veche națională, Armenia ciliciană eră orientată încă spre Bizanț, deși nu fără anume elemente persane pe cari ea le aduce până la Marea Mediterană și cari se recunosc

(1) Röhricht, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, Innsbruck 1901, p. 97 și urm.
(2) *Ibid.*, p. 99 și nota 5.
(3) *Ibid.*, p. 104, nota 4.
(4) Alberic, ed. «*Historiens des croisades*», IV, c. 9.
(5) Mateiu din Edesa, aceeaș ediție, pp. 33–4.
(6) Alberic, *l. c.*, V, c. 14.
(7) Mateiu de Edesa, *l. c.*, pp. 33–4.

www.dacoromanica.ro

bine și în caracterul artistic al miniaturilor de manuscripte(1). Manuil Comnenul, care urmărià și lucruri mai depărtate, mai puțin firești, crezù că aceste începuturi de independență pot fi nimicite și întreaga Cilicie recuperată pentru Imperiu. Leon, principele rupenid din vremea sa (1123—1137), căzù în captivitatea Bizantinilor, dar stăpânirea directă din Constantinopol ține numai până în 1144, când Toros, fiul său, reieà tradițiile de neatârnare, pe cari le înseamnă un șir de cronicari armeni: Vahram Rapun, Grigore Ereț, Ghiragos, Vartan(2).

Pentru a scăpà de tirania împărătească, învelită în mari titluri de «sebast», «pansebast» pentru rege, Armenii dela Mare văzură îndată că trebue să facă cele mai largi concesii Latinilor și prin urmare și Papei care-i sprijinià cu banii și cu propaganda lui. Pe când se negocià cu Biserica din Constantinopol, se făcură propuneri, pe la 1150, apoi la 1172—5, la 1177, și Scaunului roman. După sinodul ținut la Rum-Calà, reședința Patriarhului shismei naționale, se ajunse, în 1198, la o înțelegere cu Papa, care nu erà altul decât Inocențiu al III-lea.

In tendințele lui de a dominà lumea prin concepția de universalitate romană a Bisericii, el împărtià pretutindeni, cu condiția alipirii la catolicism și a vasalității față de el însuș și de urmașii săi, coroane de regi, pe cari le socotià de un preț egal cu aceea pe care un depărtat înaintaș o pusese pe fruntea lui Carol cel Mare. Fără a ținea seamă prea mult, în fond, de susceptibilitățile vechiului Bizanț grecesc sau ale noului Bizanț latin, pe care tocmai atunci îl creà cruciata a patra, acelaș domn sufletesc al Creștinătății care numià la Adriatică un rege al Sârbilor, în Tracia un «rege al Vlahilor și Bulgarilor», hotărî, în Ianuarie 1199, *înainte* de crearea Imperiului lui Ioniță, dar trei ani după a regatului lui Ștefan «cel dintâiu încoronat», *ridicarea Armeniei nouă la demnitatea regală*(3). Legatul pontifical Conrad de Wittelsbach încoronă astfel la Sis pe Leon al II-lea († 6 Fevruarie 1289), cuceritorul Sataliei și Heracleii, ca *tacafur*, rege al Armenilor, «rex omnium Hermenorum» —, titlu corespunzător cu al Domnului «a toată Țara-Românească». Căsă-

(1) Cf. și Strzygowski, *Ostasien im Rahmen vergleichender Kunstforschung*, în «Ostasiatische Zeitschrift» pe 1913. Intâlnim leul cu fața de om, de tradiție artistică asiriană, cei doi lei lângă o cruce dublă, cornul de abundență în mâna regelui.

(2) Langlois, *Essai*, pp. 53, 59.

(3) V. Ormanian, *l. c.*, pp. 48—53.

www.dacoromanica.ro

toria lui Leon cu sora lui Balduin de Bourg, conte de Edesa (1), îl apropiase și mai mult de lumea latină, și erà vorba ca fiica lui Leon, Isabela, armenește: Zabel, care, căsătorindu-se apoi ca regentă (1219—24) cu Hetum de Pardzepert, îi dădù tronul, să fie soția lui Andreiu, fiul acelui Andreiu al II-lea, rege al Ungariei, care-și strică toate rosturile acasă pentru o neizbutită expediție cruciată (2). Impăratul apusean îl recunoscù, ca și, de alminterea, cel bizantin și titlul său cel mare sună așà: «Leo, Dei gratia rex Armenorum, permotus divina clementia ad regalem dignitatem et sublimatus regali corona per manus Imperii romani» (3).

Pentru ca să arăte și mai bine îndreptarea sa politică, Leon, care iscălià totuș Λέο (4) și redactà «cărțile» sale în armenește, pecetluindu-le cu coroana bizantină și chipul leului ce ține crucea în spate (5), legă cele mai strânse relațiuni cu negustorii latini din preajma sa, așà cum și nouăle regate slave din Balcani se deosebiră prin ocrotirea lor specială pentru comerțul italian. Dar privilegiile regilor armeni ni s'au păstrat: încă de subt Rupen al II-lea (1175—1187), care abdică, republicile interesate în Levant: Veneția, Genova, Pisa, își aveau rosturi recunoscute de principe, și la 1196 se pomenește chiar consulul venețian; cel dintâiu privilegiu pentru Veneția e acel din 1201, reînnoit apoi la 1245, 1271, 1307, 1320, 1321 și 1333 (6). In acelaș an 1201 se dădeà privilegiul Genovei, întărit și el în mai multe rânduri, la 1215, 1281 și 1288-9 (7). Se întări, la 1216, și privilegiul dat de Latinii din Antiohia Pisanilor (8). Ba chiar se încheiè o învoeală cu Ospitalierii pentru a li se încredința Larenda, în cazul când ar puteà să fie cucerită dela Musulmani (9). Catalanii fură admiși să participe la acest negoț numai pe la 1293, iar Provențalii din Montpellier la începutul veacului al XIV-lea, în 1314 (10). La 1331 se adăugeau în sfârșit și

(1) Langlois, *Essai*, p. 70.
(2) *Ibid.*, p. 24.
(3) *Ibid.*, p. 60. Sceptrul său are floarea de crin (Alishan, *L'armeno-veneto compendio storico e documenti delle relazioni degli Armeni coi Veneziani*, Veneția 1893.
(4) Langlois, *Essai*, p. 12.
(5) Alishan, *l. c.*
(6) Langlois, *Essai*, pp. 16—8; *Trésor der chartes d'Arménie*, Veneția, 1863, p. 126 și urm.
(7) *Ibid.*
(8) *Trésor*, pp. 138—9.
(9) *Ibid.*, pp. 115—7.
(10) *Ibid.*, pp. 178—9.

www.dacoromanica.ro

Sicilienii (1). Afară de aceasta, pe acelaș timp se întreținеau relații cu Florența (Casa Bardi), cu Maiorca, cu Nîmes, cu Bruges, cu Londra chiar (2). Alături cu vechile demnități naționale, pe cari le recomandă călduros partidul național, al lui Narses de Lampron (*marzban* sau *merzpan*, *sbasalar*, etc. (3)), cu cele împrumutate dela Greci (un *proximos* se întâlnește și în acest timp), stau lângă rege baroni, șambelani, seneșali (4), baili, ca acel «baron» Constantin de Pardzepert, tatăl regelui Hetum. Din a doua jumătate a veacului al XIV-lea documentele se redactează și în limba franceză, considerată ca limbă generală francă, limbă a cruciatelor și a statelor întemeiate prin ele. Când trebuì să se hotărască legile noului regat, caracterul său dublu, latino-bizantin, cu adaus de elemente naționale—întru toate asemenea cu caracterul principatelor noastre—, se vădește din nou. Pe lângă «Cartea legilor», Pravila lui Mechitar-Coș Arșaguni, se dă, de Sempad, o ediție armenească a «Asiselor Antiohiei» (5).

In instituții, se amestecau cele două tendințe, cu o predomnire a fondului bizantin. Locuitorii, de rassă mixtă, asupra cărora se făcuse «descălecarea» Rupenizilor, plătesc dijma, «obiceiul» (*consuetudo*), «învoeala» (*pactum*), ajutorința (*occasio, achoison*), slujba (*servitium*), năpăști și angarii (*coontrarietas, exactio, angaria*), pe lângă deosebite vămi și taxe de trecere (*drictura Maris et terrae, transitus*, poate și *tabulagium*) (6),—ca și la noi. Ca și la noi, se plătià pe povară,—aici povara de cămilă—*tantallaugia*—: 4% (7), și, ca și la noi, se plătià apoi o taxă proporțională pe categorii: vin, untdelemn, vite, lemn, fier, piei, lână, postav (8). O vamă mare se află lângă cea mică (9). *De o parte și de alta, e vechiul sistem tătăresc, pe care Peysonnel ni-l arată funcționând și în Crimea veacului al XVIII-lea.*

O necesitate de comerț crease Armenia Mică, precum o altă necesitate de comerț creă mai târziu principatul românesc din Argeș și principatul, mai nou, separatist, al Moldovei. De fapt, acest regat,

(1) *Ibid.*, p. 186 și urm.
(2) *Ibid.*, pp. 202—3.
(3) Langlois, *Essai*, p. 53.
(4) Langlois, *Trésor*, p. 185; *Essai*, p. 47. Și în Alishan, *Sic.*, partea a doua.
(5) Ediția Mechitariștilor din Veneția, 1876.
(6) Langlois, *Essai*, p. 52.
(7) *Ibid.*, p. 74 și urm.
(8) *Ibid.*, p. 81.
(9) *Les ruines d'Ani*, p. 20.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ
IORGA
www.dacoromanica.ro

care cuprindeà Sis, Mamistra, Adana, Tarsul, nu reprezentà numai interesele speciale ale unei părți din coasta ciliciană. Legături, ajutate de o extensiune națională neîntreruptă, se păstrau cu ținuturile din interior, așà încât caravanele carì mergeau din Persia, din Asia Centrală, spre Tebriz, se puteau desface spre Marea Apusului, în loc să caute Marea dela Nord, Marea Neagră. Cu atât mai mult, cu cât acele părți ale Trapezuntului și porturilor vecine erau în stăpânire musulmană și în curând în aceea, destul de vexatorie subt raportul vămilor, a Mongolilor.

Pentru siguranța acestui comerț ca și pentru garantarea Statului, se încheiară legături și cu principii mohammedani din vecinătate. Hetum I-iu face astfel un tratat cu Selgiucidul Caicobad (1231) (1), un altul cu «Sudanul» egiptean Bibars, stăpân al Siriei (1268) (2), care-l biruise, ucigându-i și fiul Toros (3), și cu urmașul său Chelaùn (1285). Relațiile cu Mongolii, cari luaseră Armenia veche, cu Erzerum, la 1242, biruiseră pe Gaiasedin lângă Ersengian și pătrunseseră până la Cesarea și Amasia (4), avură un caracter particular, regii armenești luând și în această privință asupra lor rolul de mijlocitori ai Apusului, de pregătitori ai cruciatei liberatoare ce trebuià să vie de acolo (5). Cu uimire cetim rândurile prin cari Mangù-Han făgăduià să se boteze, să ție credința creștină, să trimeată pe fratele său Hulagù la distrugerea Califului (6). In adevăr emisari apuseni, din Aragonia, veniau la 1293 pentru o înțelegere cu Mongolii și, cu ajutorul Armeniei, se statorniciò o învoeală între Ciprul latin, Ospitalierii și Templierii, de o parte, iar, de alta, Georgia și Hanul. Se izbutì să se izgonească din regiunile intermediare trupele egiptene, biruite la Homs, unde mai târziu erau să se lupte, cu biruință egipteană, oștile lui Mohammed-Alì cu ale Sultanului Mahmud. Hetum, care întrase acum în Ordinul Minorilor, conduceà 3.000 de Armeni. Pe când Ciprioții atacau coasta Siriei și a Egiptului

(1) Langlois, *Trésor*, p. 213.

(2) *Ibid.*, p. 216 și urm.

(3) Langlois, *Essai*, p. 28.

(4) Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, I, pp. 131—2.

(5) Legături cu Clement al IV-lea, Langlois, *Essai*, p. 28. 1277, misiunea lui Vahran Ladif la Neapole, *ibid.*, p. 29. 1292 : soli la Filip cel Frumos, *ibid.*, p. 30. Dar Rita, sora lui Hetum al II-lea, ica pe fiul Impăratului (Alishan, p. 45) și la 1296 Hetum și Toros vin la Constantinopol, înainte de a fi înlăturați de Sempad, pe care Hanul îl face rege (*ibid.*, p. 45).

(6) Langlois, *Trésor*, pp. 214, 215 nota: «me faciam baptizari. Tenebo fidem quam tenent hodie Christiani».

www.dacoromanica.ro

chiar, Cutlùc-Şah, cu trupele Hanului, prădă până în vecinătatea Alepului. Arderea Tirului, atacul Lajazzului (Mart 1307) de Egipteni fu însă o pedeapsă pentru organizatorii acestei ligi efemere(1). După ce un Han dăduse Armeniei pe regele Sempad, care orbeşte pe înaintaşul Hetum şi ucide pe fiul său Toros, altul, Bilagù, face să se taie Leon al III-lea şi regentul Hetùm(2); un alt Hetùm, călugăr latin, va străbate lumea predicând cruciata liberatoare. De altminterea şi asupra Armeniei se exercită o înrâurire turco-mongolică : tratatul din 1285 cu Egiptul cuprinde jurământul corespunzător celui din actele Sultanilor osmani, pe cei patru Evanghelişti, pe cei doisprezece Apostoli, pe cei 318 episcopi dela Nicea, pe glasul dela Iordan, pe Maica Domnului, pe Sfinţii Ioan, Toma şi Mateiu(3).

In luptele, cari urmară, ale Apusenilor uniţi printr'o nouă ligă cu Turcii din Smirna, Armenia se ferì a luà parte, căutând să-şi scape măcar existenţa, din ce în ce mai umilită. La 1318, regele Oşin cere cruciata, apărătoare pentru el, dela Robert de Sicilia, Filip de Tarent şi dela regele Franciei Filip cel Lung(4). Dar, la 1323 încă, tratatul încheiat de Leon al V-lea cu Sudanul prevede ca preţ de răscumpărare un tribut de 1.200.000 de diremi pe an, jumătate din vama porturilor Lajazzo şi Ponbetta, precum şi răspunderea venitului salinelor; «dela râu (Piram) încolo spre Siria», locuitorii vor plătì obişnuitul haraciu(5).

Oşin, căsătorit a doua oară cu o principesă tarentină, îşi isprăvià zilele(6) la 2 Iulie 1320, şi unul din tutorii fiului erà Balduin, un Franc. La 28 August 1342 murì şi acest fiu, Leon al V-lea, soţul Constanţei, fiica lui Frederic al II-lea de Sicilia(7). Ii urmă Constantin (al IV-lea), fiul lui Balduin şi al Marianei, care, fiică a lui Leon, nepoată de fiu a lui Sempad, traducătorul «Asiselor», reprezentà dreptul dinastic. El pierì ucis, probabil pentrucă reluase vechile negocieri cu Roma, spre care-l îndreptà şi căsătoria sa cu o rudă a regelui de Neapole, Robert, nepoată de fiică a principelui de Tarent,

(1) Iorga, *Philippe de Mézières*, Paris 1896, pp. 34—5; Alishan, *l. c.*, I, p. 46.
(2) *Ibid*, p. 47.
(3) Langlois, *Trésor*, *l. c.* Cf. tratatul ungaro-turc din 1452, în *Acte şi Fragmente*, III, pp. 23—7: jurământ pe Mohammed, pe cele şapte lecturi ale Coranului, pe cele 1001 nume ale lui Allah, pe sufletele familiei întregi.
(4) Langlois, *Essai*, p. 33.
(5) Langlois, *Trésor*, pp. 232—3.
(6) Alishan, *l. c.*, p. 52 şi urm.
(7) Langlois, *Essai*, p. 20.

www.dacoromanica.ro

Maria, regentă încă în 1368 (1). Dar urmașul său (2) fu alt Lusignan, Guy, amestecat până acum în afacerile Bizanțului turburat de partide (3): el erà fiul lui Amalric de Lusignan, frate al regelui Henric de Cipru, și văduva acestuia fusese soția lui Leon al IV-lea (4); mama lui Guy erà Isabela, Zablun, sora regelui Oșin (5). In sfârșit tot dintre Lusignanii Ciprului fu — fără a mai pomeni proclamarea, fără consecințe, a lui Petru I — și un al treilea rege, Bohemund, fiul lui Ioan († 1363) (6) și un al patrulea, Leon al VI-lea, fratele acestuia, și el credincios catolic, menit să-și afle, la 29 Noemvrie 1393, moartea în castelul francez Tournelles și odihna în mânăstirea dela Paris a Celestinilor.

Armenia ajunsese atunci cu totul latină, dar Bizanțul însuș se latinizà prin legăturile cu Veneția, cu Genova, prin ajutoarele Catalanilor și ale cruciaților, prin înrudirea cu Casa de Savoia a lui Andronic cel Tânăr. După regența unei principese de Anjou-Tarent, mai mult Franceză, Maria, văduvă a lui Constantin al IV-lea, căreia îi stăteà în față fiica lui Guy, soție a lui Manuil Cantacuzino, despot al Moreii, Leon însuș, care trebuià să se însoare cu Ecaterina, moștenitoarea Arcadiei, luă pe Margareta de Soissons (7). Actele se scriu numai în limba franceză, și graiul național se păstrează doar în peceți și monede. Titlul cel nou sunà pe vremea lui Leon al III-lea: «roy de tote Hermenie, féal en Christ» (sau: «en Crist Deu feel», «féal en Jesu-Crist») sau «roy de tous Armenes» (8).

La data când acest din urmă Leon, care fu și ultimul rege al Armeniei, rătăcià prin Spania, unde căpătà senioria de Madrid,

(1) Dovada, în *Philippe de Mézières*, p. 380, nota 5.

(2) După Alishan (*l. c.*, p. 60), fiica, Isabela, se adăpostì la Rodos (p. 64). Constantin ar fi isprăvit numai în 1363, după fiii Oșin și Leon. Un alt Constantin ar fi domnit până la 1372.

(3) V. studiul meu *Latins et Grecs d'Orient*, în «Byzantinische Zeitschrift», XV, p. 195.

(4) Maria, fosta regentă, murì în Ierusalim, la 1377.—V. și Alishan, *l. c.*, pp. 62—4. Papa voià s'o mărite cu acel Otto de Braunschweig, care e amestecat în cruciată. După Alishan (p. 52), Ioana sau Irina fiica lui Filip de Anjou-Tarent, fusese soția regelui Oșin: ea luă apoi pe baronul Oșin de Gorigos, fiul scriitorului Haiton. Fiica lui Amalric cu nepoata lui Hetum, Agnes, iea pe regele Leon al III-lea; Alishan, *l. c.*, p. 46.

(5) *Latins et Grecs d'Orient*, pp. 184—5 și p. 184, nota 2.

(6) V. Iorga, *Philippe de Mézières*, *passim*; Cronica lui Dardel, în vol. ultim din «Historiens arméniens des croisades».

(7) *Philippe de Mézières*, p. 385, nota 2.

(8) Langlois, *Essai*, p. 9.

www.dacoromanica.ro

Villareal şi Andujar (1), şi ajungeà la acel adăpost de nenorocire al Franţei, de unde plecase cu veacuri înainte familia sa pentru a câştigà prin lupte pentru Hristos coroana Ierusalimului, din Armenia Mică nu mai rămăsese decât poate vreo stăpânire locală, menită să se piardă şi ea. Siria ajunsese, prin oştile Sudanului, ca deunăzi prin oştile lui Ibrahim Paşa, în aceste părţi ale Ciliciei, cari nu puteau să se mai împotrivească. In Iunie 1346 debarcau în Cipru sute de fugari din Lajazzo, portul cel mare al regatului, după ce «Sarasinii» îi nimiciseră prosperitatea, măcelărind cea mai mare parte din locuitori (2). Celelalte porturi: al Genovezilor, al Pisanilor, *Portus Pallorum*, erau numai o amintire; Alexandreta, Satalia nu mai aparţineau de mult Rupenizilor. Gorigos singur, vechiul Korykos, întreţineà legătura cu Apusul. Rămăsese doar Sis şi castelele din munte. «Regele Livon», scrie cronicarul cipriot Macheras, «avuse două sute de oraşe şi de cetăţi, dar le pierduse, şi erà sărac (3)». Inainte de cruciata lui Petru I-iu al Ciprului pe coasta Asiei Mici, cu gândul de a învià această Armenie, al cărui rege nominal ajunse prin biruinţă, căzuse şi Tarsul, al cărui arhiepiscop venià cu plângere la Papa în 1360 (4), Adana, Malmistra, Pilerga. Elementul armenesc nu fusese niciodată prea tare, mărginindu-se la clasa dominantă şi la răsboinicii cari o încunjurau, la prea puţini dintre negustori, pe când locuitorii dela ţară aparţineau amestecului de vechi rasse făcut aici de împrejurările istorice. Când Petru fu rugat, în 1359, să mântue ţara de o pieire apropiată, solii, veniţi din cetăţuia asediată a oraşului Gorigos, erau doi Greci, Psararis şi Philitzis. Mulţi Latini şi destui Evrei—erà şi o *Iudecca*, o Ἑβραϊκά—luau parte la bogata activitate comercială a oraşului, în fruntea căruia regele ţineà un conte (5).

Cucerirea cipriotă ţinù însă cât şi vieaţa acelui care o îndeplinise. Cei ce-l asasinară, dintre chiar baronii lui, nimiciau în acelaş timp idealul pe care el îl întrupase pentru ultima oară. La 1375, în anul următor după întrarea ultimului rege în Sis, pe care o încunjurau Sirienii, un nou atac sarasin supuneà toată ţara, Sudanului egiptean. Leon erà închis la Cairo, liberat numai în 1380, prin stăruinţele regelui Castiliei, şi la 1382 principele izgonit erà îndemnat să se adăpostească

(1) *Philippe de Mézières*, p. 462, nota 4; Langlois, *Essai*, la această dată.
(2) Röhricht şi Meissner, *Deutsche Pilgerreisen im Heiligen Lande*, Berlin 1880, p. 51.
(3) Ed. Sathas şi Em. Miller, Paris 1882, p. 58.
(4) *Philippe de Mézières*, p. 381, nota 1.
(5) După izvoare, *ibid.*, p. 110 şi urm.

BIBLIOTECA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE

www.dacoromanica.ro

la Roma (1). Trecând numai pe la Papa Clement al VII-lea și oprindu-se îndelung în Castilia, unde cerù o flotă pentru restabilirea sa, Leon își alese statornica locuință de exilat la Paris în vara anului 1384. Până la sfârșit el nădăjduì că prin ajutorul verilor din Apus și al cavalerilor Ordinului Toporului, pe care-l întemeiase, va ajunge să fie iarăș de fapt rege în Răsăritul depărtat, căzut în mâna păgânilor.

IV.

In acelaș timp când unii fugiau din Lajazzo în Cipru, alți negustori armeni se îndreptau către coastele de Nord ale Mării Negre. Numărul lor nu va fi fost însă prea mare, căci nici nu erau mulți de toți cei de pe coasta ciliciană în veacul al XIV-lea (2). Trebue să se admită deci că o largă parte din Armenii cari se întâlnesc mai târziu în Crimea, în Polonia și părțile rusești adause la dânsa, și în Moldova, erau de o obârșie mai veche.

Și alte argumente sprijină această părere. Imigranții au vorbit totdeauna de Ani ca patrie a lor, Ani cea cu «o mie și una» de biserici. Dar această veche Capitală a Armeniei *Mari* fu prădată și pustiită de Selgiucizi în veacul al XI-lea. Numele multora din aceste familii trecute în Europa prin fuga înaintea ucigașilor sunt tătărești: Șahin, Ceauș, Aslan, Amira, Murat, și, pentru femei: Mugal (3). Vechi Evanghelii ale lor sunt scrise în limba tătărească, și cronicele Armenilor din Polonia întrebuințează acelaș graiu împrumutat. Pe lângă cuvinte italiene, polone, românești, culese dela conlocuitori mai numeroși, se întâlnesc în tezaurul lor lingvistic, colorat altfel decât acela al fraților lor rămași în Asia, cuvinte de origine mongolă (4). In sfârșit, încă dela 1243 regele Ungariei Bela al IV-lea dădeà un privilegiu Armenilor din Gran, a căror *terra* fu dăruită apoi, după năvălirea Tatarilor, care-i împrăștiè, cavalerului «Kunchilmius» și apoi Augustinilor, pentru școala lor (5). Legile ce recunosc Armenii din Europa sunt ale lui Ioan Bagratidul. Și datina

(1) *Ibid.*, p. 395, nota 1.

(2) Armeni burghezi în Lajazzo la 1268, Mas-Latrie, *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la Maison de Lusignan*, II, Paris 1852, p. 74 și urm.

(3) Cristofor Lukacsi, *Historia Armenorum Transylvaniae*, Viena, 1859, p. 15.

(4) Vechea limbă armenească erà «presque tombée en désuétude comme celle d'Homère» *(Les ruines d'Ani*, p. v).

(5) Cf. Lukacsi, *l. c.*, p. 10 și Benkö, *Milcovia*, cartea I, cap. iv.

www.dacoromanica.ro

de a nu merge fetele mari la biserică e o influenţă musulmană. Să nu uităm că încă din 1253 Armenii îşi aveau «casa» la Veneţia, în Calle delle Lanterne, şi că în acelaş timp îşi au începuturile şi alte colonii ale lor în Italia (1).

Dacă Armenii ar fi venit întâiu pe vremea când, — pe la 1280—, Genovezii întemeiau pe pământ căpătat dela Han cetatea lor, menită la o repede îmbogăţire şi la o strălucire deosebită, Caffa, ei n'aveau nevoie ca, în acest mediu italian, să se *tartarizeze*. Deci strămutarea lor a trebuit să se întâmple înainte de aceasta, înainte de punerea în valoare prin Italieni a porturilor Crimeei, între cari tot aşà de veche e Soldaia, ca şi Tana vecină (2), pentrucă numai astfel, îndeplinind un însemnat rol de mijlocitori în aşteptarea unor concurenţi neasemănat mai bogaţi, mai puternici şi mai activi, ei au putut primì această influenţă tătărească, aşà de întinsă şi de adâncă, pe care *n'o puteau primì aiurea*, nici în vechea Armenie naţională, nici în Armenia nouă, latinizantă (3).

S'a vorbit mult de privilegiul ce l-ar fi dat oaspeţilor armeni un principe rus din veacul al XIII-lea, Teodor Dimitrievici de Chiev, la 1062, citându-se chiar contextul lui. Originalul n'a ieşit însă la iveală, şi o pătrundere a Armenilor pe acest timp în locuri aşà de îndepărtate şi cu o valoare comercială aşà de redusă nu e de admis. Stagiul în Crimea tatară e însă concluzia la care duce argumentaţia de mai sus (4).

Această imigraţie în Europa răpì naţiei elementele ei cele mai inteligente şi mai vioaie — în Cipru întâlnim în veacul al XIV-lea şi al XV-lea şi *soldaţi* armeni, «hermins», arcaşi cari apără Famagusta în 1373 (5) —, şi ea împiedecă legături cu acea parte a rassei arice din Caucaz care, sub regii Georgiei, îşi păstră până în veacul al XIX-lea independenţa politică. Pe vremea când colonia

(1) Alishan, *l. c.*, p. 67 şi urm. «Ospizio Armeno» din Veneţia e dela 1341 (*ibid.*, p. 73)

(2) Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades*, I, Paris 1899, p. 4.

(3) Tatari ai «Oii Albe» îşi aveau însă în veacul al XIV-lea, — după cronica lui Panaretos (ed. Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*),—aşezările între Erzerum, Sivas şi Amasia (p. 487).

(4) Şi misionariul Pidou, din veacul al XVII-lea, vorbeşte, după tradiţia naţională despre emigrarea din Ani, cu «până la o mie de biserici», despre primirea în Rusia, «acum vreo 700 de ani» şi despre «chemarea lor în ajutor de ducele Teodosie fiul lui Dimitrie», care se luptă cu «supuşii săi rebeli» (*Studii şi documente*, I-II, pp. 430-1, no. XXII).

(5) Iorga, *Notes et extraits*, I, p. 88, nota 5; Bustron, *Chronique de Chypre*, ed. R. de Mas-Latrie, Paris 1866, pp. 294—5.

www.dacoromanica.ro

armenească din Caffa se întărià, Vasile I-iu, Impărat trapezuntin, își dădeà fata după principele Hațimir, fiul lui Pacram (1). Un rol mare îl joacă de pe la 1360 până la 1387 Bagrat al V-lea Bagratidul, zis cel Mare, «rege al Abasgilor și Iberilor», aliat al lui Gheorghe (Corchi), rege al Georgiei, și cu fratele acestuia, Daniil, care-și ziceà rege de Tiflis. Și la aceștia — adaugem — numele tătărești se întâlnesc pe lângă vechile nume biblice: astfel fiica lui David chiar, Eudokia, e numită și Culcan-Catùn (2). Prada lui Timur-lenc puse capăt și prosperității acestor regiuni. «Populația» — scrie cronicarul contemporan Toma de Medzof (3) — «s'a stâns mai ales în părțile Armeniei și s'a îndeplinit viziunea și prezicerea marelui Narses, care a zis: Casa lui Aram va fi nimicită de rassa Arcașilor». Subt Gheorghe al VII-lea (1395-1407), biruitor asupra «tiranului» din Van, Alexandru, turcește: Scander, Georgia își reluă vieața politică obișnuită și «bisericile înfloriră», ba chiar, în veacul al XVI-lea, regina Thamar și fiul său, Alexandru, profitând de lupta dintre Osmanlâi și Perși, avură o domnie strălucită, dar Armenia nu se mai ridică (4). Impotriva Georgienilor ea păstrà, de altfel, vechea ură religioasă, pe care cronicarul citat o cuprinde în aceste cuvinte: «Nația georgiană, lașă și mâncăcioasă, aplecată la beție și mâncătoare de iepuri, această nație care, legându-se totdeauna de șefi cupizi, se lăudà că poate triumfà asupra tuturor celorlalte națiii» (5).

Acesta e ultimul glas liber din Armenia. Tradițiile de artă — caligrafie, miniaturistică, lucru de juvaere — rămaseră a se continuà în bisericile din Georgia singură (6). Regăsim în ele linii generale și detalii ca în bisericile noastre: astfel turnul cu ferestile lungi înguste, încunjurate cu profiluri, ca în arta arhitectonică munteană din veacul al XVII-lea, pictura murală în bune tradiții bizantine, frontispiciile capitolelor în manuscripte. Dar Armenia supusă nu mai avù nici meșteri, nici scriitori: sufletul său se va exprimà numai în acele

(1) Panaretos, *l. c.*, p. 495. In Lajazzo erà (Alishan, *l. c.)* și o Maica Domnului a Georgienilor.

(2) *Ibid.*, pp. 499—500, 502—4.

(3) *Exposé des guerres de Tamerlan et de Schak-Rokh dans l'Asie occidentale, d'après la chronique arménienne inédite de Thomas de Medzoph*, par Félix Nève, Bruxelles 1860, p. 47.

(4) Cf. Iorga, *Geschichte des osmanichen Reiches*, — III, pp. 118—9, 239.

(5) *Ibid.*, pp. 149—50. Cf., de acelaș, *Études sur Thomas de Medzoph et sur son histoire de l'Arménie au XV-e siècle*, Paris 1855.

(6) V. cartea, citată adesea și până aici, a lui J. Mourier, *L'art religieux au Caucase*, Paris 1887, în 12 (și o ediție in-8°, cu multe ilustrații).

www.dacoromanica.ro

cântece populare, de răsboiu, de iubire, de plângere, a căror vieaţă e uneori aşà de asemenea cu vieaţa propriilor noastre cântece(1).

V.

In acelaş timp, Armenii din Caffa, cari-şi trimeteau episcopul, fratele Tadeu, un Latin, la Papă pe la 1326 (2), învinuiţi că pleacă după ce-şi fac avere, ca şi Grecii (3), treceau la Cracovia şi Lemberg, odată cu întemeierea, la jumătatea veacului al XIV-lea, a acestor oraşe în Galiţia anexată de Casimir cel Mare (4), şi de aici în Cameniţa, în Moldova, în epoca întâielor începuturi ale principatului. Bisericile lor — chiar şi Zamca Sucevei — par împrumutate dela Moldoveni sau făcute după modelul celor moldoveneşti: încercarea de a dovedì că cea din Iaşi are data de 1390 n'a izbutit (5). Dar în Suceava ei formau o lume aparte, cu şoltuzul lor, — Serchiz în 1445 (6) —, şi cu sfetnicii lui (7).

Şi aici, suferiră o influenţă adâncă din partea mediului naţional. Păstrând cu îndărătnicie deosebirile confesionale, ei se romanizară încă din întâiul veac de locuire împreună, luând nume ca Mândrul, Hârtopan, Ipeiul, Lebădă, Degeratul, Hăul, Crăciun, Pruncul, Bolfosul, Ţeranul, Ciomag, Piele-Albă, Calcăntraur (8), pe cari le păstrează şi până azi chiar aceia dintre ei cari trecură în Ardeal, aşezându-se printre Saşi şi Unguri.

La sinodul din Florenţa, solia Armenilor, condusă de «contele» Narses, se întâlnì cu a noastră, şi coloniştii din Caffa încheiară, pentru ei

(1) *Poèmes arméniens et modernes*, traduits par Archag Tchobanian, Paris, fără dată. Cf., de acelaş, *L'Arménie, son histoire, sa littérature, son rôle en Orient* şi *Prières et poèmes mystiques du moine Grégoire de Naregh*. Apoi Nève, *Les hymnes funèbres de l'Église arménienne, traduits sur le texte arménien du Charagan*, Louvain 1855.

(2) Alishan, la această dată.

(3) Iorga, *Notes et extraits*, I, p. 384; Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri*, III, Genova 1873, p. 731.

(4) V. *Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg*, herausgegeben von Dr. Ferd. Bischoff, în «Archiv für österreichische Geschichte», XXXII, p. 1 şi urm.; *Akta grodzkie i zemskie*, VII, pp. 134—6; IX, pp. 116—7.

(5) N. Bogdan, *Iaşii*, p. 12—13; Gr. Goilav, în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, anul 1911, p. 457 şi urm.

(6) V. lucrarea, citată mai departe, a părintelui D. Dan.

(7) V. Hurmuzaki, XV, p. 784, no. MDCXII: «şoltujul cel armenescu» la c. 1601. Cf. *ibid.*, p. 856, No. MDCCX. — Hasdeu, *Istoria toleranţei religioase*, Bucureşti 1868, pp. 62—3, menţionează episcopii Avedic şi Ioan (1415—1445).

(8) Iorga, *Studii şi documente*, XI, p. 57.

www.dacoromanica.ro

și pentru ceilalți, un act deosebit de Unire, care fu depus, în forma latină și armeană, acolo la ei, în Caffa (1), unde Genova sperà să poată atrage și pe Patriarh, fiind «mai bine și mult mai la îndemână decât în țerile necredincioșilor». Pe acel timp, în 1439, sosià la Genova — se pare — și o solie deosebită a Armenilor rămași acasă (2), cari nădăjduiau cu dreptate un ajutor din partea Apusenilor, de cari acum nu-i despărțià legea, căci campaniile lui Petru de Cipru fură reluate în 1476 de Veneția, cu prilejul răsboiului împotriva Turcilor (3). Dar solii dela Florența se înecară la întoarcere (4) și, împreună cu Patriarhul, majoritatea Armenilor rămase în vechea religie națională. Peste câțivà ani cădeà Constantinopolul, într'o catastrofă deplânsă și de cântărețul armean Avraam (5), și, din Pera vecină, care se supuse și ea lui Mohammed al II-lea, plecau de bună seamă și Armeni pentru a se așezà lângă frații lor în țerile de peste Dunăre, rămase autonome. Până la căderea sa, în 1484, Cetatea-Albă avù mai mulți Armeni decât Suceava (6), Siretiul, Hotinul, Iașul, Romanul, Vasluiul, mai târziu Botoșanii, la un loc (7), și până astăzi, cu statornicia lor, ei formează o largă parte din poporația orașului de provincie rusesc Acherman, în care s'a prefăcut gloriosul port al lui Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare.

In legăturile Moldovenilor cu Polonii, Armenii, cari-și mânau pe la noi încă subt Alexandru cel Bun «carele armenești» (8), căpătară îndată și un rol politic de mijlocitori. Astfel, prin servicii de tălmaciu secret (9), se ridică la boierie Vartic, care fu unul din marii

(1) Iorga, *Notes et extraits*, II, p. 19, nota 2 (cf. pentru solia georgiană a regelui Alexandru, Gheorghe «Ivirul», *ibid.*, p. 9, nota 1), pp. 51—2, 56, 62—3, 72; III, p. 29. Cf. Balgy, *Historia doctrinae catholicae inter Armenos unionisque eorum cum Ecclesia romana in Concilio florentino*, Viena 1878.

(2) *Notes et extraits*, III, pp. 46—7.

(3) Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, II, p. 153 și urm. —Un episcop al Armeniei Mari erà la Ragusa în 1430, venit pe o corabie genoveză (Iorga, *Notes et extraits*, II, pp. 279—80).

(4) Magno, *Annali*, în Iorga, *Notes et extraits*, II, p. 19, nota 2.

(5) *Ibid.*, p. 341.

(6) V. Wavrin, *Enchiennes Croniques*, ed. Dupont, II, p. 95: «beaucop de navires estans à ceulz de Trapesunde et auz Hermins».

(7) V. și Guillebert de Lannoy; asupra edițiilor, Iorga, *Chilia și Cetatea-Albă*, p. 82. Cf. Iorga, *Studii și documente*, XXII, tabla.

(8) Hasdeu, *Archiva istorică*, I, p. 131.

(9) Pentru Vasile Armeanul, tălmaciu polon, *Studii și documente*, XXII, tabla; pentru Nicolae Armeanul, în aceeaș calitate, Hurmuzaki, II, p. 225, no. CXCII. Cf. *ibid.*, vol. XI, p. 595, no. XXIII; p. 599.

www.dacoromanica.ro

boieri ai lui Petru Rareș (1), precum fiul său, Iurașco Varticovici, stătù lângă Domnii Moldovei din a doua jumătate a veacului al XVI-lea (2). El își schimbase legea ca și acel Muratco, din vremea lui Bogdan Orbul, soț al unei Nastasia și tatăl unui Ioan, cari sunt îmmormântați sub pietre cu inscripție grecească și slavonă în mânăstioara dela Iței (3). După ce Vodă Ștefăniță avù cu o Armeancă pe acel care erà să fie Ioan Vodă cel Cumplit, trecătoarea prigonire a lui Ștefan fiul lui Petru Vodă — provocată de turcirea fratelui său Ilie —, pe care o descrie, nu fără oarecare exagerație pentru efecte de stil — totuș biserica din Suceava fu profanată și prădată —, Mina din Tocat (4), n'avù urmări. Imi aduc aminte și de legături ale lui Despot Vodă cu dânșii. Mancinelli, predicatorul iesuit, găsì pe la 1580 Iașul plin de Armeni, bogați negustori de «aromate», pe cari încercă să-i câștige la catolicism, vizitând și biserica lor (5). Alături cu personalități cunoscute, ca vameșul Constantin Corniact, întemeietorul bisericii moldovenești din Lemberg, cu Anton Confortino, ruda lui Iancu Vodă Sasul, jucà pe atunci rolul de mare negustor și Bogdan Armeanul (6), probabil Bogdan Donovac sau Donovacovici, fiu al lui Drăgan, om domnesc și fugar din Suceava la Lemberg pe vremea asedierii lui Despot în cetate, despre care ni se vorbește ca despre un fruntaș sucevean pe vremea lui Ieremia Movilă (7). El e acela care clădì «mitocul» Zamcăi, — zidită de Agopșa, fiul lui Amiras († 1551) —, (Hagĭgadar = *ex voto*), care se păstrează în stilul primitiv și până astăzi (8). Bogdan aveà o casă «în strada cea mare armenească, între bătrânul Avram și Ion *Nizkirka*", o vie între conaționalii Simion și Francșa, loc de bolți «la începutul bolților mânăstirii ar-

(1) Il taie Ilie Vodă la 7 Aprilie 1548; Ureche, p. 206.

(2) Hurmuzaki, XI, pp. XXIX-XXX.

(3) Kozak, *Inschriften aus der Bukovina*, I, Viena, 1903, p. 148; Cf. *Studii și documente*, VI, pp. 633—4; XI, p. 125, nota 1. Un Anton Muratu la 1834, *Studii și doc.*, I-II, p. 461, no. XX.

(4) Traducere germană, în D. Dan, *Die Verfolgung der Armenier in der Moldau*, Cernăuți 1894; românească, de Grigore Buicliu, în «Convorbiri literare» pe 1895, pp. 3, 137 și urm. Cf. Kazy, *Historia Hungariae*, III, 1749, p. 80.

(5) Hurmuzaki, XI, p. 115, no. CXCI.

(6) *Ibid.*, p. 318.

(7) *Studii și documente*, VI, p. 636 și urm.; Hasdeu, *loc. cit.*; Ghibănescu, *Surete și Izvoade*, V, p. 227 și urm.; cf. *Ibid.*, III, p. 69; *Uricariul*, XIX, p. 1 și urm.

(8) Cf. Iorga, *Neamul Românesc în Bucovina*, București 1905, pp. 33, 47 și urm. și Kozak, *l. c.*, p. 156 și urm. In tradiția raportată la p. 157 Mitropolitul care ar fi cedat Armenilor bisericile Adormirii și Sf. Paraschive, trebue să fie, nu Teofil, ci Teofan.

www.dacoromanica.ro

menești», pășuni în «izlazul Armenilor», vii la Cotnari lângă ale Armeanului Varlam, răpite de Petru Șchiopul pentru a le vinde pe 12.000 de aspri vameșului grec Sima Vorsi (1). Pe lângă acești asimilați erau însă la 1601 încă alții cari purtau nume asiatice așà de caracteristice ca Gagĭgadùr (Hagĭgadùr) și Sultaniec (2).

In Țara-Românească Armenii erau numai în trecere, ca acel Avedic, care apare într'o scrisoare a lui Radu cel Mare către Sibiieni (3). Bostan, care ajută la Constantinopol negocierile lui Mihnea Vodă și ale unchiului său Petru Șchiopul, nu erà dela Dunăre, ci tocmai din Cesarea (4). Ca și în Moldova, tălmacii făceau carieră, și unul din cei mai însemnați agenți diplomatici ai lui Mihaiu Viteazul a fost Petru Grigorovici Armeanul, «Armin Peter», dela care ni s'au păstrat scrisori și însemnări: el iscălià în litere străbune (5). In sprijinirea lui Mihaiu, el se va fi gândit puțin și la țara lui, căci se svonià în 1599 că pe urma înfrângerilor turcești dela Dunăre se mișcă Armenia Mare (6). Să amintim că în acest timp Sigismund al III-lea, regele Poloniei, trimete în Persia pe Armeanul Sever Muratovici, care trece prin țerile noastre, se îmbarcă la Mangalia pentru Trapezunt și se întoarce în 1602: el spusese Șahului și despre «Voevodul muntean», «mare și puternic dușman» al Sultanului, care «a bătut de mai multe ori Pași și beglerbegi», a silit pe Vizirul Sinan «să fugă înaintea lui și să-și risipească oastea», a luat principelui ardelean țara și «i-a învins trupele», a gonit în sfârșit pe Domnul Moldovei și a găsit numai atunci unul mai tare decât dânsul când Zamoyski s'a îndreptat împotriva ambiției lui (7). Peste vreo șapte

(1) *Studii și documente,* VI, *l. c.* Negustori armeni între Polonia și Turcia pe acest timp, Hurmuzaki, XI, p. 673, no. CXVIII; pp. 678—9, n-le CXXVI-VII; p. 686, No. 1. Ioan Zamoyski, care aveà manuscripte armenești, așează Armeni în noul său oraș Zamosc *(ibid.*, p. 717, no. CLXXX; XII, p. 1257).— Negustori armeni din Ardeal în Moldova, XI, p. 774, no. CCLII.— Armeni din Crimea, *ibid.*, p. 823.— Armeni din Lemberg în Ardeal, *ibid.*, XV, p. 526, no. DCCCCLXI. V., în genere, tabla acelui volum la: Armeni.— Alți Suceveni, *ibid.* pp. 660-2, no. MCCXXIII-IV; cf. p. 773, no. MDXCIII. — Armeni ca bancheri ai Polonilor, *ibid.*, XII, p. 244, no. CCCLXI. — Ca mijlocitori între Ardeal și Moldova, *ibid.*, p. 1079, no. MDLX. Cf. *Uricariul,* XVII, pp. 68—9.

(2) Hurmuzaki, XII, p. 1175, no. MDCCIII.

(3) *Ibid.*, XV, pp. 253-4, n-le CCLXXIX—LXXX.

(4) *Ibid.*, XI, tabla.

(5) *Ibid.*, vol. XII, locurile arătate la tabla numelor.

(6) *Ibid.*, p. 453, no. DCCX.

(7) *Studii și documente,* XI, pp. 125—7.

www.dacoromanica.ro

ani mergeà la Şah, pentru Impăratul, Iosif, fratele lui Petru Armeanul, şi pentru a schimbà solia şi a făgăduì o debarcare de Persani în Dobrogea (!) venià la Praga, la Impărat un «arhiepiscop, fratele Patriarhului Armeniei, anume David» (1).

După ce Galiţienii, Saşii, Chioţii, Cretanii părăsiră rostul lor de mediatori comerciali între Apus şi Răsărit, Armenii îl păstrează, aducând vinul de Malvasia, piperul, şofranul, stofe scumpe *(peristromata)* şi acele aromate, a căror desfacere li-o atribuià, deşì nu erà excluzivă, încă dela 1580 Mancinelli (2). Ţineau, ca la Roman, în 1656, ca la Iaşi în 1816, hanurile, după datina din Impărăţia otomană, dând drumeţilor provizii şi călăuzi (3). In sfârşit, la un loc cu Jidovii, ei vindeau vinul în Iaşi la 1663 (4). Armeni turci merg cu ambasadorul englez Paget ce se întoarce din Constantinopol pe la noi în 1695 (5). Ştirile despre Armenii din Suceava nu încetează în tot cursul veacului al XVII-lea (6). Cei din Siretiu se pomenesc şi în 1673, când subt un zapis iscăleşte şi un Nicolae Minciună (7), şi el e poate acelaş cu «Necolai Arman, feciorul lui Ivan Arman», care la 1713 erà fost namesnic. Şi până la sfârşitul secolului Armenii fac schimbul de producte între provinciile turceşti, unde-şi au atâţia conaţionali, şi Polonia.

La 1669, în fruntea organizaţiei bisericeşti a Armenilor din Moldova stăteà episcopul din Suceava, Isaac (8), hirotonisit de patriarhul din Ecĭmiazin, Iacob. Il judecau pe acest prelat, în vrâstă de cincizeci de ani, ca «mare prieten al vinului». De el atârnau bisericile din Suceava (două şi mânăstirea), unde erà şi o breaslă

(1) *Ibid.*, IV, p. 147.

(2) Gorecki, în Papiu, *Tezaur*, III, p. 213. Pentru malvasie v. Abraham Galante, *Don Joseph, duc de Naxos*, Constantinopol 1913, p. 29, no. v.

(3) Paul de Alep, p. 133; *Doc. Callimachi*, I, Bucureşti 1902, p. 524, no. 230.

(4) *Studii şi documente*, VI, p. 543; VII, p. 103, no. 5. Asupra Armenilor din Iaşi, *Uricariul*, VI, p. 301; XXII, p. 362 şi urm., 367 şi urm.; XXIV, p. 444 şi urm., pp. 446 şi urm.

(5) Iorga, *Acte şi fragmente*, I, p. 304, no. 2.— Pentru secolul al XVIII-lea v. *Studii şi documente*, I-II, p. 119.

(6) V. Hurmuzaki, XV, p. 1180, no. MMCCVIII. Negustori de peşte, *ibid.*, p. 1320, no. MMCCCCXXV. Un Avan Baronce din Botoşani în legături cu Bistriţa ardeleană, *ibid.*, pp. 1512—3, no. MMDCCCXLVIII.— Negoţ cu şindilă, *ibid.*, p. 1342, no. MMCCCCLVIII. Cf. şi *ibid.*, p. 1076, no. MMVIII.

(7) *Studii şi documente*, V, p. 223, no. 51.

(8) V. şi privilegiul de scutelnici, din 1677, al lui Antonie Ruset, *Studii şi documente*, VI, p. 636. Predecesorul său Ioan Kessimowicz erà în 1665 la Roma (*ibid.*, XX, pp. 172—3).

www.dacoromanica.ro

a Armenilor, ale cărei statute, din luna lui Ianuarie 1673, le dă ms. 673 al Academiei, Siretiu, Hotin, Iași (două), Botoșani, Roman, Galați, unde veniau și Armeni catolici, mai târziu, și unde Bandini, pe vremea lui Vasile Lupu, pretinde că a găsit un episcop armenesc (2), Vasluiu, pomenită de Paul de Alep (3), din Bender, Acherman și Ismail,—cu vreo douăzeci de preoți în total (4). Kleemann însemnă la 1768 două biserici și în Chilia (5). Pe la 1693 erau în Suceava încă 3.000 de Armeni față de 20.000 de Români (6). La 1669—70 găsim ca șoltuz al lor pe Chirilă și ca protopop pe Ivan (7). La Târgu-Ocna Armenii se înnădiră mai târziu, în legătură cu exploatarea salinelor, și de aici va fi venit și colonia puternică din Focșani (8), unul din cel mai nouă orașe ale Moldovei.

O însemnătate politică n'aveau mai mult decât frații lor cari ajung, pe vremea lui Richelieu, în Franța, pe vremea Mariei-Teresei, în Triest. E drept că întâlnim unele semne de nemulțumire în Armenia veche: Israel Ori cercetează cu plângeri pe Ludovic al XIV-lea, iar la 1722—5 răscoala lui Daùd-beg pune în mișcare pe Turci împotriva locurilor, dela Erivan la Hamadan, unde el își găsise credincioșii (9). Nici înflorirea stăpânirii lui Wakhtang al IV-lea, regent în numele lui Gheorghe al Georgiei, care face să se lucreze la Tiflis cărți bisericești în limba națională prin ostenelile Ardeleanului Mihaiu Ișt vanovici, trimes de Brâncoveanu (1709-10)(10),

(1) *Analele Academiei Române*, XVI, p. 203. Pasagiul se raportă la Galați, nu la Brăila.

(2) Paul de Alep, traducerea citată, de Emilia Cioran, București 1900, p. 7.

(3) *Studii și documente*, I—II, pp. 429—31, no. XXII. Pentru episcopul Ohanes, Kozak, *l. c.*, p. 158.

(4) *Reisen von Wien bis Kilianova*, Leipzig 1773. V. și *Chilia și Cetatea-Albă*, pp. 257—8.

(5) *Ibid.*, p. 193; *Studii și documente*, VI, pp. 421—2 (1616). Armeni din Bârlad, în Antonovici, *Documente bârlădene*, I, Bârlad 1911, pp. 231—2.

(6) *Studii și documente*, VII, p. 379, 14, no. 2; Hasdeu, *Arhiva istorică*, I, pp. 139—40. Un diacon armenesc la 1675; *ibid.*, no. 3.

(7) Dar Bandini (p. 307) pomenește «Foxan rivulus» și chiar târgul Focșanilor (dela Focșa, întemeietorul. Cf. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, p. 165; Paul. de Alep, traducerea citată, p. 133.

(8) Tchobanian, *Chants populaires arméniens*, Paris, 1903, Prefața.

(9) Bianu și Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, pp. 483—4, 544 și urm. Se știe că Mihail adause, plin de dorul locului său de naștere, aceste versuri în caractere georgiene.

www.dacoromanica.ro

nu mişcă în vreo privinţă pe paşnicii negustori din Moldova şi Polonia, ale căror tipărituri — lucru de mirare!— nu se făcură la noi, ci în Veneţia şi mai târziu şi în Constantinopol, când nu se întrebuinţau vechile manuscripte crâmlene cari s'au păstrat până şi în zilele noastre. Campaniile ruseşti după moartea regelui Gheorghe şi supunerea văduvei, o nouă Tamar, în numele fiului ei, faţă de Turci, stânseră, de altfel, în curând şi acest focar de cultură înrudită (1).

VI.

Dacă o mare parte din Armenii Moldovei trecură dela 1670 înainte în Ardeal, aceasta nu se datoreşte unor motive politice proprii, ci numai împiedecării negoţului şi suferinţelor continue îndurate de negustori în timpul celor două războaie turco-polone (1672 şi urm., 1683 şi urm.), cari se desfăşură pe pământul moldovenesc. Armenii pierdură mult şi prin asediul, de către Gheorghe Ştefan cu ajutătorii săi munteni şi ardeleni, al Sucevei, unde se adăpostise, cu averea domnească, soţia lui Vasile Lupu, apărată de ginerele ei Timuş Hmilnitchi: un izvor contemporan spune că atunci, în 1653, Armenii fură ucişi de asprul Cazac (2). Episcop erà un Mina, care e pomenit într'o Evanghelie suceveană din 1649, trecută apoi în Ardeal (3).

In 1670 plecase la Roma, unde Urban al VIII-lea făcuse încă din 1662 Colegiul armenesc unit, un tânăr Armean din Moldova —din Botoşani, căci i se zice *Bocsanensis*—, Axintie sau Oxindie Virzirescul, adecă Vărzărescul. El stătù acolo paisprezece ani,cari fură prinşi mai toţi, în ce priveşte pe cei de acasă, de greutăţile şi suferinţile războiului. Intorcându-se, el stăruì pe lângă episcopul

---

Precum cei străini doresc moşia să-şi vază,
Când sunt într'altă ţară, de nu pot să şază,
Şi ca cei ce-s pre Mare, bătuţi de furtună
Şi roagă pre Dumnezeu de linişte bună,
Aşà şi tipografii de a cărţii sfârşire
Laudă neîncetată dau şi mulţumire.

Pe una din aceste cărţi, Antim Ivireanul face o notiţă în care numeşte pe Iberi, «Iveri»: el se ziceà Ivirean şi pentru creşterea în mânăstirea Ivirilor din Athos.

(1) Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, IV, p. 400 şi urm.

(2) Paul de Alep, *l. c.*, p. 70.

(3) Lukácsi, *l. c.*, p. 66.

BIBLIOTECA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE

www.dacoromanica.ro

Mina, zis Cilifdar (sau Silihdar)-Oglu să treacă la Unire, ceeace se și făcù de acesta la 1686, înfățișându-se înaintea lui Vartan Hunanian, care ținea Scaunul arhiepiscopal din Lemberg, unit încă dela 1652 cu Biserica romană. Mina nu trăi mult după aceasta, și arhiepiscopul dădù administrația episcopiei sucevene lui Oxindie însuș (13 Fevruarie 1687). Răsboiul ruinător urmà încă, și, astfel, înainte de anul 1690, când, după multe călătorii de o parte și de alta a munților (1), acest administrator peste Armenii din *amândouă principatele* e numit vicariu episcopal pentru Ardeal, cu titlul de *in partibus* al unei dieceze din Irlanda, o mare parte dintre Armenii Moldovei emigrară în principatul lui Mihail Apaffy, care, nu trebue să uităm, își închinase țara Impăratului german, protector chemat și hotărît al catolicismului. Atârnarea de Lemberg se mănținea însă și mai departe, căci, înainte de 1691 încă, aici își făceà conversiunea, cu alți opt delegați, Iliaș de Suceava, zis Mândrul, protopop (2).

Legăturile cu Moldova ale lui Oxindie și ale protopopului său, cari-și aleseseră ca întâiu loc de adăpost Gurghiul în Secuime, apoi Bistrița, nu încetaseră. De alminteri, emigranții duceau toate datinile lor din țara unde petrecuseră trei veacuri și mai bine, și astfel se explică redactarea acolo, în 1690, cu învoirea lui Virzirescul, «arhimandritul Hagi-Coh (=Cog) Varzares Mândrul», a statutului îndătinat pentru breasla tinerilor, a *junilor*, care există, până dincolo de 1716, și în Botoșanii arhimandritului, pe lângă breslele dubălarilor, alămarilor și cizmarilor, — cu o organizare pe care, cu practicele bisericești, cu praznicele, cu obiceiurile de nuntă și îmmormântare, cu petrecerile și alaiurile ei, subt vătafi și armași, o întâlnim și până astăzi la tineretul Șcheiului brașovean (3). Virzirescu fu și censorul tipăriturilor făcute de noul episcop unit românesc, Atanasie (4). La 1750 încă, femeile din Gherla nu știau de loc ungurește (5).

---

(1) Două scrisori ale lui, din 1689, în Hurmuzaki, XV, pp. 1418—9, 1421—2.

(2) Nilles, *l. c.*, II, p. 921 și nota 2,

(3) Cf. Gr. Goilav, *Statutele breslei tinerilor botoșăneni, ieșeni și romașcani*, în «Arhiva» din Iași, VII (1896), p, 632 și urm.; G. Pitiș, în «Revista Nouă» an II, p. 278, 299 și urm. Vom căutà să dăm cândvà și lista celor mai însemnate din tipărituri și a tuturor manuscriptelor cari, după mărturia d-lui Goilav, se păstrează în «Arhivele epitropiei bisericilor armene din Botoșani».

(4) Nilles, *l. c.*, I, p. 263. Cf. *ibid.*, p. 421.

(5) *Ibid.*, p. 932, no. II.

www.dacoromanica.ro

In cursul drumurilor sale prin pasurile Carpaților, apostolul Unirii armenești fu prins de Turci, cari ținură închis, în curs de trei ani de zile, pe acest «hain» al lor. Scăpând din mânile vechilor săi stăpâni, Oxindie merse la Viena, unde, pe la 4 Martie 1715, îl prinse moartea, poate de otravă: fu îmmormântat în biserica Fraților Misericordiei din acest oraș (1). Opera lui trebuià să fie urmată de Ștefan Ștefanovici Roșca (2). E adevărat că peste câțivà ani Elisabetopole, Ibașfalău, și cetatea din nou clădită de Oxendie pentru dânșii a Gherlei,—Armenopolis—ajungeau, ceeace sunt și până astăzi, centrele armenismului ardelean, la cari se adaugă așezările tot așà de vechi, dar mai modeste, din Gurghiu, în legătură cu Ocna moldovenească, și din Csik-Szépviz, tot în Secuime, dar, îndată după moartea lui Oxendie, Unirea cu catolicismul adusese supunerea ierarhică față de episcopatul ardelean, care făcù să nu se mai numească un arhipăstor anume pentru Armenii imigrați (3). Incă de pe la 1703, Guvernul imperial al Transilvaniei îi răsplătise de astfel, căci, în acest an, lângă Compania grecească găsim și «Compania Armenilor» (4).

In acest timp, Armenii din depărtata patrie asiatică nu-și uitau frații despărțiți, pe cari-i amenință tot mai mult pierderea confesiunii în care se cuprindeà mai mult o conștiință națională incapabilă de a se manifestà altfel. In 1721 apare în Ardeal un episcop de Sivas, Ionà (5). Puțin înainte de coborîrea ca propagandist a unitului ardelean Ioan Jakobffy în «Valahia turcească (6)», episcopul din «Ararat» Ignatie se așează în Moldova, unde e recunoscut, la 1745, de Ioan Vodă Mavrocordat, care-i apără dreptul la braniște (7). El refăcù biserica și, sprijinit pe acte aduse din Gherla, îi restituì proprietățile. La 1765, comunitatea — fără episcop menționat — recăpătà «și pământul Zamcăi și pădurea de acolo și până la râul de

(1) Toate aceste știri, din Lukácsi, *l. c.*, pp. 65—72.

(2) *Ibid.*, pp. 72, 79, 113.

(3) Pentru tineri armeni din Ardeal la Propaganda, Nilles, *l. c.*, II, pp. 919, 924 și urm. Cu vremea ei dădură un superior Mechitariștilor din Viena, ca și celor dela San-Lazzaro din Veneția; *ibid.*, p. 933.

(4) *Studii și documente*, XII, p. 11.—*Ibid.*, p. 45: «jupânul Cristea cel bătrân, Armeanul dela Gherla», în 1747. —Armeni în Sibiiu la 1779, *ibid.*, p. 101, no. CXC.—Armeni scriind *românește cu litere latine* la 1804, *ibid.*, p. 151, n-le CCCVIII—IX. — Cf. și *ibid.*, VIII, p. 85, no. 29.

(5) Lukácsi, *l. c.*, p. 79.

(6) *Ibid.*, p. 104. Sol în Crimea, *ibid.*, p. 105.

(7) *Studii și documente*, VI, p. 636.

www.dacoromanica.ro

subt Zamca» (1). Pe atunci biserica armenească din Ulița Boierilor, care începeà la poarta bisericii Treimii (2), își mai aveà credincioși în număr mare.

VII.

Poate să fi fost acesta și ultimul episcop. Răpirea Bucovinei de Austria aduse prigoniri din partea Guvernului lui Iosif al II-lea, care aici lucrà în sensul strict catolic (3). Là 1782 totuș, după cererea Armenilor suceveni, se făceà o constatare nouă a drepturilor de stăpânire (4). Noul Guvern făcuse și un baron din ei, pe Caprì, care aveà mari legături de afaceri cu negustorii consângeni, de vite și cai, din Polonia (5). Unii Armeni din Moldova se folosiră de răsboiul din 1788—91 pentru a se face sudiți fără a părăsì țara (6).

Mai bine se țineà comunitatea botoșăneană (7), în legătură și cu acei Armeni din Polonia, cari, în veacul al XVIII-lea,—un Baroncea, un Cazaclì, un Nikolowicz, de pildă —, atrag la ei, în puterea privilegiului domnesc din 15 Noemvrie 1760 (8), tot negoțul de vite, cumpărându-le slabe, îngrășându-le în pășuni moldovenești arendate, pentru a le vinde cu preț mult mai mare peste graniță și a aduce în schimb postav și alte mărfuri germane (9). Biserica, mai veche, a Sfintei Marii, din vremea Rareșizilor, căpătă, la 1782, un pridvor; ea fu refăcută, «lăsându-se totuș zidurile vechi», dar alipindu-se, după obiceiul cel nou al arhitecturii noastre, clopotnița, la 1826 numai. Dar dela Septemvrie 1782 îi stăteà alături biserica Sfintei

(1) *Ibid.*, p. 637. Cf. *Documentele Callimachi*, I, pp. 578—9, no. 18; p. 583, no. 25; p. 584, no. 29; p. 586, no. 33; II, pp. 87—8, no. 94; p. 200, no. 132.

(2) *Ibid.*, I, p. 585, no. 30.

(3) Lukácsi, *l. c.*, pp. 129, 131 și urm.

(4) *Studii și documente*, VI, pp. 636—8.

(5) *Documente Callimachi*, I, p. 117, no. LXVII; pp. 228—9, no. CLXXVI.

(6) *Ibid.*, pp. 127—9, no. LXXX.—cf. *Uricariul*, II, p. 148 și urm.

(7) Membri ai ei și în 1609; *Studii și documente*, V, p. 214, no. 20; în 1670, Hasdeu, *Arhiva istorică*, I², p. 21, no. 290.

(8) *Studii și documente*, VI, pp. 271—2, no. 486; p. 349, no. 1022; p. 430, no. 1641; pp. 438—439; *Uricariul*, II, p. 148 și urm. V. și *Documentele Callimachi*, I, p. 417, no. IV.

(9) Hurmuzaki, XV, p. 1143, no. MMCXXV și aiurea; Prefața la vol. X; *Studii și documente*, I—II, tabla. Cf., pentru taxa ce plătiau la 1737 («3 potronici starostiei și căpităniei», cornărit 1 leu, 1 potronic vechiu de bou, vama 1 leu, cuniţa 40 de bani de cap, afară de veniturile unor dregători; luau la Botoșani 200 de stoguri de fân domnesc, cu 2 lei stogul), *Studii și documente*, VI, p. 436, no. 1641.

www.dacoromanica.ro

Treimi, clădită cu banii lui Hagi-Anton, fiul lui Oxendie Leon (1) acelaş care făcuse şi pridvorul de dincolo şi care lăsă în «ţerişoara Buhdan» un fiu, Iacov, mort în 1775 (2). Neamul Lebădă stăteà în fruntea celorlalte în acest veac, cu fraţii Hulubeiu şi Hariton, în vremea lui Dimitrie Cantemir. Prăvăliile lor sunt adeseori pomenite (3). Cu vremea se adaug imigranţi a căror sosire arată prosperitatea oraşului: ei vin din Rusciuc (4), din Roman, din Neamţ, dar şi din Ismail, ba chiar—cu nume adevărat orientale: Măgârdum, Khatuna, Aghabebian,—«din părţile Răsăritului», din «Ţinutul Păstunicului (5)». Negustorii armenii formează, până la privilegiul de autonomie parţială a Botoşanilor din 1819 şi după aceasta, unul din grupurile naţionale ale negustorimii botuşănene (6). In luptă cu unele din breslele moldoveneşti,—cu cari nu se puteau confundà, nici prin căsătorie (7)—, cum e a blănarilor, ei păstrează dreptul îndatinat de a vinde bogasieria, împreună cu «oareşcare gujulii din partea blănăriei, cum şi straie gata blănite, adecă malotele, caţaveici», părăsind doar, prin contractul dela 1797, *gujuliile* (8). Ei biruiră chiar pe Moldoveni, cari se plângeau de aceasta în epoca Unirii, puind pe Armeni alături de Jidani, ca «naţii străine» (9). Unii din ei luau în arendă moşii întinse, alţii, ca Măgârdici Buicliu din 1822, mergeau până la bâlciul din Lipsca (10). Odată, Bandini pomenià între şcolile din Iaşi şi cea armenească; la Botoşani găsim în 1844 «şcoala învăţăturii a naţiei armeneşti», care aveà cinci dugheni în Târgul Vechiu, lângă hanul mânăstirii Vorona (11).

(1) Iorga, *Inscripţii din bisericile României*, I, Bucureşti 1905, pp. 228—9.

(2) *Ibid.*, p. 232, no. 520.

(3) *Studii şi documente*, V, VI, pp. 362—363, no. 1130; VII, documente botuşănene; p. 122, no. 2; Hagi-Lebădă şi Toader sin lui Lebădă, la 1737. Erau pitari, băcani, cismari etc. Un Hariton Şahân e mumbaşir la un Paşă (1760); *ibid.*, p. 124, no. 11.

(4) *Inscripţii*, I, pp. 229—30, no. 507; p. 232, no. 521; n-le 522—3; p. 234, no. 530.

(5) *Ibid.*, p. 230, no. 509; p. 231, no. 514; p. 232, no. 519; pp. 232—3.

(6) *Studii şi documente*, V, p. 669 şi urm. V. şi Iorga, *Documentele Callimachi, passim.*

(7) Hagi-Lelan din Botoşani e adus la Domnie prin 1740 pentrucă a luat «Moldovancă creştină»; *Studii şi documente*, VI, p. 213, no. 45.—Un altul primeşte «pravoslavie leage» pentru a se însurà cu o pământeancă; *ibid.*, p. 446, no. 1687.—Fata unui Armean se zice «Botezata» şi e călugăriţă; *Documente Callimachi*, II, p. 31, no. 69. — Un Armean botezat, Sandul, *Studii şi documente*, VI, p. 446, no. 1687.

(8) «Analele Academiei Române», XXXIV, p. 11. Aceleaşi măsuri se luaseră şi la Iaşi *(ibid.*, p. 32).

(9) *Ibid.*, p. 33. Cf. şi *Studii şi documente*, VI, pp. 340—1, no. 937. — Un fabricant de strune (1741), *ibid.*, VI, p. 448, no. 1695.

(10) *Ibid.*, VII, p. 91, no. 85.

(11) *Ibid.*, p. 150, no. 121.

www.dacoromanica.ro

Armenii din Roman, cari aveau biserica lor lângă «Biserica Albă», presupusă ctitorie a lui Ștefan cel Mare, și ridicaseră dintre ei bogătași cu «case mari», ca Vasile Misir, «cel mai fruntaș între Armeni», și Uscatul, dintre cari cei dintâi, doi frați, în 1791 ajutară pe Austriaci cu vite și-i găzduiră în aceste case ale lor, se luptau la 1726 și la 1753 cu episcopia pentru a nu da «de-a zecea» ca orășenii ceilalți (1). La 1760, 1799, 1803, 1814 și 1827, ei căpătau dela Domnii moldoveni privilegiul lor special, ca breaslă națională, prin care se lămurește *întreg rostul lor economic în acest oraș:* li se fixă ca bir unic suma de 2.200 de lei pe an, plus răsura de 15 parale pentru fiecare leu. Ajutorința de iarnă va fi 15 lei de bogasierie, 10 de brașovenie, 10 de căvăfărie, 8 de băcănie ca și de rachierie și de mumgerie, iar cafenelele răspund numai haraciul lui Cafegi-Bașa. Cârciumele dau la ajutorință 3 lei de bute, 60 de parale de poloboc. «Desăgarii» lor vor fi liberi de a cutreiera satele, iarmaroacele, târgurile. Armenii vor puteà să ție la câșlele lor, la «bucatele (vitele) câșlelor», «păstori» ruși, «mazuri». Nu li se vor cere cai de menzil, zahereà și salahori. Pentru «cheltuelile târgului» vor puteà fi impuși cu 60 de bani de casă. Ciubotarii ce lucrează acasă nu vor plăti nimic. Desetina de stupi și porci va fi numai de 4 parale. Colacul pentru «boii ce se rup cârduri de prin cirezi și fug, cum și cai, iepi din herghelie» vor da colac 2 lei de cârd, iar pentru vite răslețe unul. Se va puteà tăià carne de oaie sau capră *numai* pentru stăpâni. «Protimisirea» provizorie se îngădue pentru «moșiile ce le țin cu anul pentru pășunele bucatelor și pentru fânul ce fac spre hrana bucatelor lor» (2).

Acelaș regim aproape se aplică Armenilor din Bacău, Neamț și Târgu-Frumos. Cei din Iași păstrau până la 1750 o mahală a lor anume, Armenimea, de unde plecau negustori cari făceau comerț cu Ardealul, întrebuințând pentru aceasta și «feciori ungureani» (3). Cei din Chișinău căpătau tot atunci privilegii de desetină (la zece «bucate» un leu), ca și «neguțătorii români de Iași și Ar-

(1) Melhisedec, *Chronica Romanului*, II, pp. 19, 41, 44 și urm., 99 și urm. (proces din 1777 cu Biserica Albă); Iorga, *Ceva despre ocupația austriacă în anii 1789—91*, în «Anale», XXXIII, pp. 262—3, no. XXIV; *Studii și documente*, VII, p. 345, nota 3; Ghibănescu, în «Arhiva» din Iași, XX, p. 385 și urm.

(2) *Studii și documente*, VI, pp. 341, no. 941; pp. 564—5. Cf. cu privilegiul Polonilor din 1739, *ibid.*, pp. 438—9, n-o 1652.—La 1742 negustorii din Roman erau «Moldoviani și Armiani» *(ibid.*, p. 214, n-o 61). Negustori ambulanți din Botoșani și Roman la târgul Sucevei, *Documente Callimachi*, I, pp. 446—7.

(3) *Studii și documente*, VI, p. 329, no. 836.

www.dacoromanica.ro

menii de Iaşi (1), de pe la alte târguri», şi cu acest prilej Constantin Vodă Mavrocordat recunoaşte că *„toate târgurile, cu alişverişurile lor se deschid“* (2).

* * *

In această formulă se cuprinde, de fapt, tot rostul Armenilor la noi, în timpul cât au trăit ca naţiune religioasă şi fiscală după datina Turcilor. Rolul pe care ei l-au jucat după aceasta, dând ţerii poeţi (Pruncul; se asigură că şi Asachi), jurişti, profesori şi oameni politici (din familiile Buicliu, Misir, Goilav), se desfăşură numai după ce hotarele vechiului armenism cad. Această desvoltare repede în domeniul culturii şi vieţii publice arată că în graniţele vechi stăteà răul: ele au fost garanţii pentru păstrarea naţiunii, dar tot ele au împiedecat-o de a însemnà mai mult în vieaţa omenirii.

Incheiu cu o dorinţă, care mi se pare foarte îndreptăţită. Din darul mărinimos al unui Armean s'a fundat în Moscova Institutul Lazarev. Lăsându-ne toată averea sa de un milion, răposatul Grigore Buiucliu s'a gândit — şi a spus-o expres în testament — ca din venituri să se creeze burse pentru studiul limbilor orientale. De acest studiu avem azi cea mai mare nevoie. E în adevăr o ruşine pentru noi, cari ne aflăm la hotarul civilizaţiilor asiatice şi cari am stat veacuri întregi în legătură cu Osmanlâii, de origine, de limbă, în parte şi de instituţii orientale, pentru noi cari am avut aşà de mult a face cu Tătarii, cari am găzduit dela întemeiarea Principatelor pe Armeni, că n'avem nici o catedră în învăţământul superior pentru studii orientale, că orientaliştii ne lipsesc în aşà grad, încât trebue să recurgem pentru traduceri de acte turceşti la interpreţi evrei de Ministere, iar pentru traduceri din armeneşte la persoanele, fără cultură ştiinţifică, pe cari întâmplarea le face să cunoască limba părinţilor lor. E o pagubă reală că nu putem întrebuinţà o sumă de izvoare scrise în aceste limbi, — între altele Cronica Armenilor din Camenita, că nu putem publicà materialul turcesc aflător chiar în biblioteca noastră. In Rusia ca şi în Ungaria, această lipsă nu se mai simte de mult, şi ştiinţa a folosit atâtea din înlăturarea ei.

(1) Pentru Armenii din Iaşi, v. *Documentele Callimachi*, I, pp. 517—8, no. CCXV; p. 546, no. CCLXVII; II, p. 81; *Studii şi documente*, VII, pp. 86—87, no. 44.

(2) *Ibid.* VI, pp. 366—7, no. 1163. Pentru alţi Armeni basarabeni, *ibid.*, XXI, pp. 111, 116—9; *Documentele Callimachi*, II, p. 82 (din Căuşani).

BIBLIOTECA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÂNE
www.dacoromanica.ro

In cel mai scurt timp va trebui să căutăm a recâștigà și aici terenul pierdut. Urmând intențiilor lui Buiucliu și întrebuințând fondul lăsat de el numai pentru studii privitoare la Orientul bizantin, musulman, armean și pentru stipendii menite a ne formà specialiștii absolut necesari astăzi, vomì fi dat Statului exemplul altora și-i vom fi ușurat sarcina.

---

www.dacoromanica.ro